

જૈન શિક્ષાપત્રી

નવવિચાર
ધર્મ

૧૫

બીજી શ્રેણી
૫

૭/૬/૬૬

જૈન શિક્ષાવલી : શ્રેણી બીજી : પુણ્ય પાંચમું

નયવિચાર

લેખક :

સાહિત્યવારિધિ શતાવધાની પંડિત

શ્રી ધીરજલાલ ટોકરશી

પ્રકાશક

જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન સંસ્થા

મુંબઈ - ૯.

મૂલ્ય : પાંચ રૂપા પેસા
૮૦ હાડીસિલની

પ્રકાશક :

નરેન્દ્રકુમાર ડી. શાહ

વ્યવસ્થાપક : જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર

લઘાલાઈ ગુણપત બોલડીંગ,

ચીંચ બંદર, મુંબઈ-૯.

પ્રથમ આવૃત્તિ

સં. ૨૦૧૬, સને ૧૯૬૦

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

મણિલાલ છગનલાલ શાહ

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

જૈન શિક્ષાવલીની પ્રથમ શ્રેણી સં. ૨૦૧૫ના માહ વદિ ૧૩ તા. ૭-૩-૫૯ ને રોજ સુંદરાચાર્ય હોલમાં માનનીય શ્રી. મંગળદાસ પકવાસાનાં અધ્યક્ષસ્થાને યોગ્યેલા લય સમારંભમાં પ્રકાશન પામી. આ વખતે મુંબઈ રાજ્યવિધાનપરિષદના પ્રમુખ શ્રી. ભોગીલાલ લાલા અતિથિવિશેષ તરીકે પદ્માર્ચ હતા અને શ્રી. ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી. ગણપતિશંકર દેસાઈ તથા રેવં કાધર વિલિયમ્સે જૈન ધર્મની શિક્ષા અને અસર વિષે મનનીય પ્રવચનો કર્યાં હતાં. ઉપરાંત આ શિક્ષાવલીના લેખક શ્રી. ધીરજલાલ શાહે અવધાનના અદ્ભુત પ્રયોગો કરીને તથા અધ્યાત્મવિશારદ ડૉ. મૂળશંકરભાઈ એ અતીંદ્રિય જ્ઞાનના કેટલાક અમ્તકારિક પ્રયોગો બતાવીને શ્રોતાઓને આત્મશક્તિનો પરિચય આપ્યો હતો. ટૂંકમાં પ્રથમ શ્રેણી સુયોજિત જ્ઞાનમહોત્સવ-પૂર્વક પ્રકાશિત થઈ હતી અને તે સારો લોકાદર પામી હતી.

એ વખતે થયેલી નહેરાત અનુસાર આજે બીજી શ્રેણીનાં ૧૨ પુસ્તકો પ્રકટ થઈ રહ્યાં છે અને તે પણ પ્રથમ શ્રેણી જેવાં જ લોકાદર પામશે એમ માનીએ છીએ.

આ શ્રેણીમાં લેખક તરીકે સહકાર આપવા માટે પૂ. પં. મ. શ્રી. દુરંધરવિજયજીનો, પૂ. મુ. શ્રી. કીર્તિવિજયજીનો, પૂ. મુ. શ્રી. ભદ્રગુપ્ત-વિજયજીનો તથા પૂ. મુ. શ્રી. તત્ત્વાનંદવિજયજીનો તેમજ તેમને અનુમતિ આપવા માટે તેમના ગુરુવર્યોનો અતઃકરણપૂર્વક અભાર માનીએ છીએ. ઉપરાંત જેમણે સલાહસૂચના આપીને અમારું કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે, તેમનો પણ હાર્દિક અભાર માનીએ છીએ.

સહુના સહકારથી સાહિત્યપ્રચારનું કાર્ય યશસ્વી બનો એ જ અભિલાષા.

પ્રકાશક.

તા. ક.—વિશેષ અભારદર્શન બારમા પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપ્યું છે, તે જોઈ લેવાની ખાસ લલામણ છે.

વિષયાનુક્રમ

- ૧ નયની ઉપયોગિતા
કૂપમંડૂકનું દષ્ટાંત
બે પ્રવાસીઓનું દષ્ટાંત
છ આંધળા અને હાથીનું દષ્ટાંત
રાણી ચેલ્લણાનાં જીવનનો એક પ્રસંગ
- ૨ નયની વ્યાખ્યા
- ૩ નયાભાસ-દુર્નય
- ૪ નયના પર્યાયશબ્દો
- ૫ નયના પ્રકારો
- ૬ અનેકાંતવાદ યાને સ્થાદ્વાદ
યંત્ર અને સંખ્યાનાં ઉદાહરણો
સપ્તભંગી
અનેકાન્ત અંગે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો
- ૭ નૈગમ નય
જમાલિમુનિનો પ્રબંધ
- ૮ સંગ્રહનય
- ૯ વ્યવહારનય
- ૧૦ ઋણસૂત્રનય
- ૧૧ શબ્દનય
- ૧૨ સમભિરૂઢનય
- ૧૩ અવંભૂતનય
- ૧૪ નયસાહિત્ય
- ૧૫ ઉપસંહાર

॥ ॐ ह्रीं अर्धं नमः ॥

નયવિચાર

[અનેકાંતવાદના નિરૂપણ સીમા]

—૦—

૧-નયની ઉપયોગિતા

મનુષ્ય કૂપમંડૂકવૃત્તિ× છોડીને જ્ઞાનના વિશાળ પ્રદેશમાં દાખલ થાય છે, ત્યારે તેનાં મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠે છે :
'આ આકાશ (Space) શું છે ? તેમાં કોઈ પદાર્થની ગતિ-

× કૂપમંડૂકવૃત્તિ દષ્ટાંત આ પ્રમાણે સમજવું :

એક વાર વરસાદ ખૂબ પડવાથી સરોવરનાં નીર છલકાયા અને તેમાં રહેનારો દેડકો બાળુના એક ફૂવામાં આવી ગયો. ત્યાં ફૂવામાં રહેનારા મંડૂક-દેડકાએ પૂછ્યું કે 'હે ભાઈ! તું ક્યાંથી આવ્યો ?' પેલાએ કહ્યું : 'સરોવરમાંથી.' હવે ફૂવાનો દેડકો કદી પણ ફૂવા છોડીને બહાર નીકળ્યો ન હતો, તેથી પેલા દેડકાને પૂછવા લાગ્યો કે 'સરોવર એટલે શું ?' પેલાએ કહ્યું કે 'જ્યાં ઘણું પાણી હોય તેને સરોવર કહેવાય.'

ફૂવાના દેડકાએ પૂછ્યું કે 'ઘણું એટલે કેટલું ? શું તે આ ફૂવાના ચોથા ભાગ જેટલું હશે ?' પેલાએ કહ્યું કે 'તેથી તો ઘણું વધારે.' ફરી ફૂવાના દેડકાએ પૂછ્યું કે 'શું તે આ ફૂવાના અર્ધાભાગ જેટલું હશે ?' પેલાએ કહ્યું કે 'તેથી પણ ઘણું વધારે.' આથી ફૂવાના દેડકાને આશ્ચર્ય થયું અને તેણે ફરી પૂછ્યું કે 'શું તે આ આખા ફૂવા જેટલું હશે ?' પેલાએ કહ્યું કે 'તેથી પણ ઘણું વધારે.'

સ્થિતિ કેવી રીતે થાય છે? કાલ (Time) શું છે? જેના વડે પદાર્થોનું નિર્માણ થાય છે, તે પદ્મગલ (Matter) શું છે? જીવંત પદાર્થોમાં જે ચેતના દેખાય છે, તે શેને આભારી છે? ' વગેરે વગેરે.

આ બધા પ્રશ્નોનો ખુલાસો જૈન મહર્ષિઓએ દ્રવ્યાનુયોગમાં* કરેલો છે. આ દ્રવ્યાનુયોગમાં પ્રવેશ કરવો હોય, તેનાથી સારી રીતે પરિચિત થવું હોય, તો પ્રમાણ અને નયનું જ્ઞાન જરૂરી છે.

આ શબ્દો સાંભળતાં જ દૂવાનો દેડકો ખેલ્યો કે 'તારી' વાત ખોટી છે. આ દૂવાના કરતાં વધારે પાણી હોઈ શકે જ નહિ. મારી જીંદગીમાં મેં આથી વધારે પાણી જોયું નથી.' સરોવરનો દેડકો તેને શું જવાબ આપે?

પોતાનાં નાનકડાં વર્તુલમાં પચા રહેવું અને દૂંઝ અનુભવ કરાવવો એ દૂપમંડૂકવૃત્તિ કહેવાય છે.

* જૈન શાસ્ત્રો ચાર અનુયોગમાં વહેંચાયેલા છે, અર્થાત્ તેમાં ચાર પ્રકારનું વિવેચન જોવામાં આવે છે: (૧) દ્રવ્યસંબંધી, (૨) કથા-ચરિત્ર સંબંધી, (૩) ગણિત સંબંધી અને (૪) ચરણકરણ એટલે ચારિત્ર અને ક્રિયા સંબંધી. તેમાં દ્રવ્ય સંબંધી વિવેચન કરનાર ભાગને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે, કથાસંબંધી વિવેચન કરનાર ભાગને કથાનુયોગ કહેવાય છે, ભૂગોળ-ખગોળનો ગણિત સંબંધી ભાગ રજૂ કરનારને ગણિતાનુયોગ કહેવાય છે અને ચરણ-કરણ સંબંધી ઉદ્દેશો-આસાઓ રજૂ કરનાર ભાગને ચરણ કરણાનુયોગ કહેવાય છે.

શ્રી ઉત્તરાર્ધયનસૂત્રના અઠ્ઠાવીસમા અધ્યયનમાં દશ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વનું વર્ણન આવે છે. તે પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે—

દ્વવાળ સર્વમાવા, સર્વપમાણેર્હિ જસ્સ ઉવલદ્ધા ।
સર્વાર્હિ નયવિહીર્હિ, વિત્થારુદ્ધ ત્તિ નાયવ્વો ॥

‘જેને દ્રવ્યના સર્વ ભાવો સર્વ પ્રમાણો અને સર્વ નયવિધિ વડે ઉપલબ્ધ થયા છે, તેને વિસ્તારરુચિ જાણવો.’ એટલે દ્રવ્યના સર્વ ભાવો જાણવા માટે પ્રમાણ અને નય ખૂબ ઉપયોગી છે, એ વાત સિદ્ધ છે.

વાચકશેખર શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજે વિશાળ અર્હંતપ્રવચનનો સાર ગ્રહણ કરીને તત્ત્વાર્થોધિગમ મહાશાસ્ત્રની રચના કરી છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયનાં ચોથા સૂત્રમાં તેમણે

જીવાજીવાસ્ત્વબંધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ।

એ સૂત્ર વડે તત્ત્વોનું નિરૂપણ કર્યું છે^x અને પાંચમા સૂત્રમાં

નામસ્થાપનાદ્રવ્યમાવતસ્તન્યાસઃ ।

એ સૂત્રથી ઉપર્યુક્ત તત્ત્વોનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વડે ન્યાસ-નિરૂપ થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. ત્યારપછી છઠું સૂત્ર

પ્રમાણનયૈરધિગમઃ ।

એ રજૂ કર્યું છે. તેનો અર્થ એ છે કે ‘ઉપર્યુક્ત જીવા-

^x જીવ-અજીવ-આસ્ત્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ (સાત) તત્ત્વો છે. આ તત્ત્વસંખ્યામાં પુણ્ય અને પાપનો ઉમેરો કરતાં તત્ત્વોની સંખ્યા નવની બને છે. પ્રકરણપ્રથોમાં નવતત્ત્વની જ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ છે. અહીં બંધતત્ત્વમાં આ બેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ પ્રમાણ અને નયો વડે થાય છે.’
આ સૂત્રપરના સ્વોપસંભાષ્યમાં—

‘પ્રમાણનયૈર્વિસ્તરાધિગમો ભવતિ ।’

એમ કહ્યું છે, એટલે આ તત્ત્વબોધ વિસ્તારથી થાય છે, એમ સમજવાનું છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા પણ કરી દઈએ કે માત્ર દ્રવ્યા-નુયોગ જ નહિ, માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન જ નહિ, પણ જૈન મહર્ષિઓનો કોઈ પણ ઉપદેશ-આદેશ યથાર્થપણે સમજવો હોય તો તેમાં નયજ્ઞાનની ખાસ જરૂર રહે છે, કારણ કે જૈન મહર્ષિઓ જે કંઈ બોલે છે, તે સાપેક્ષપણે બોલે છે અને એ સાપેક્ષપણાનું જ્ઞાન આપણને નયવાદથી-નયની પદ્ધતિથી જ થાય છે.

અહીં કોઈ એમ કહેતું હોય કે ‘જૈન મહર્ષિઓ જે કંઈ બોલે છે, તે સાપેક્ષપણે બોલે છે એમ શાથી માનવું?’ તો તેમની વિચારણાએ અમે શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં કહેલાં નીચેનાં વચનો રજૂ કરીએ છીએ: ‘નત્થિ નપહિં વિહુણં સુત્તં અત્થો અ જિણમપ કિંચ્ચિ ।’ જિનમતમાં-જિનપ્રવચનમાં કોઈ પણ સૂત્ર કે અર્થ નય-રહિત નથી.’

‘વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો કહ્યો, વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો.’ એ પંક્તિ ઘણાને કર્ણગોચર થઈ હશે. તેનો અર્થ એ છે કે નિરપેક્ષપણે બોલવું એ જૂઠો વચન-વ્યવહાર છે. હવે જૈન મહર્ષિઓ સત્યને જ વરેલા હોવાથી

અને મૃષાવાદના ત્યાગી હોવાથી નિરપેક્ષ વચનવ્યવહાર કેમ કરે ? એ વિચારી જોવું.

અહીં સાપેક્ષતા અને નિરપેક્ષતાનો પ્રથમદર્શી ખ્યાલ આપવા માટે બે દૃષ્ટાંતો રજૂ કરવામાં આવે છે:

(૧) બે પ્રવાસીઓનું દૃષ્ટાંત

એક ગામ પર ધાડ પડી, ત્યારે એક વીર પુરુષે ગામનો બચાવ કરતાં પોતાના દેહનું અલિદ્વાન આપ્યું. આથી ગામલોકોએ તેની યાદગીરીમાં ગામના પાદરે તેનું એક બાવલું ઊભું કર્યું અને તેના એક હાથમાં તરવાર તથા બીજા હાથમાં ઢાલ આપી. આ ઢાલ સુંદર દેખાય તે માટે તેની એક બાજુ સોનાથી રસી અને બીજી બાજુ રૂપાથી રસી.

એક વાર બે પ્રવાસીઓ સામસામી દિશામાંથી તે ગામને પાદર આવી ચડ્યા અને પેલા બાવલાનું નિરીક્ષણ કરીને પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું: ધન્ય છે આ વીર પુરુષને કે જેણે પરા-પકારાર્થે પ્રાણ પ્રાથર્યા.

બીજાએ કહ્યું: આ ગામના લોકો કદરદાન જણાય છે કે જેમણે એ વીર પુરુષની કદર કરી તેનું બાવલું બેસાડ્યું.

પહેલાએ કહ્યું: બાવલાં તો ઘણી જગાએ હોય છે, પ્રાણ આના જેવા સુંદર નહિ !

બીજાએ કહ્યું: બાવલા કરતાંયે તેના હાથમાં રહેલા

તરવાર અને ઢાલ વધારે સુંદર લાગે છે અને તેમાંયે આ સોનાથી રસેલી ઢાલ તો ઘણી જ સુંદર લાગે છે. અહા ! શું તેની શોભા ?

પહેલાંએ કહ્યું : જરા સંભાળીને જોલ. આ ઢાલ સોનેથી રસેલી નથી, પણ રૂપાથી રસેલી છે.

બીજાએ કહ્યું : મારી આંખો બરાબર કામ આપે છે, તેથી જે નજરે જોઉં છું તે જ જોણું છું. બાકી જેની આંખો બરાબર દેખાતું ન હોય તે ગમે તેમ જોલે.

પહેલાંએ કહ્યું : અરે મૂર્ખ ! તું મને આંધળો કહે છે ? તારી આંખો જો બરાબર દેખાતું હોય તો તું આ રૂપાથી રસેલી ઢાલને સોનેથી રસેલી કહે જ નહિ.

બીજાએ કહ્યું : તું મૂર્ખશિરોમણિ જણાય છે કે જે સોનેથી રસેલી વસ્તુ કેવી હોય અને રૂપાથી રસેલી વસ્તુ હોય તે જાણતો નથી.

આમ પરસ્પર જીભાજોડી થતાં બંનેએ બાંયો ચડાવી અને તેઓ લડવા માટે સામસામા આવી ગયા, પણ એવામાં ગામના કેટલાક ડાહ્યા માણસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા, તે વચમાં પડ્યા અને તેમને લડતા રોક્યા. પછી તેમને લડવાનું કારણ પૂછ્યું તો પહેલાંએ કહ્યું ‘ કે આ એવકૂફ એમ કહે છે કે આ ઢાલ સોનાથી રસેલી છે’ અને બીજાએ કહ્યું કે ‘આ આંધળો એમ કહે છે કે, આ ઢાલ રૂપાથી રસેલી છે.’

આ સાંભળી પેલા ડાહ્યા માણસોએ કહ્યું કે ‘જો લડવાનું કારણ આ જ હોય તો એક કામ કરો કે તમે એક બીજાને સ્થાને આવી જાઓ અને પછી ઢાલને જુઓ. એટલે સાચી સ્થિતિ સમજાઈ જશે.’

બંનેએ સ્થાનપરિવર્તન કર્યું તો મ્હોમાં આંગળાં નાખી ગયા. પહેલાએ કહ્યું કે ‘આ ઢાલ તો સોનેરી પણ છે.’ બીજાએ કહ્યું કે ‘આ ઢાલ તો રૂપેરી પણ છે.’ પછી બંને શરમિંદા થઈને પોતપોતાના માર્ગે ચાલ્યા ગયા.

‘આ ઢાલ સોનેરી જ છે’ તથા ‘આ ઢાલ રૂપેરી જ છે’ એ બંને વચનવ્યવહાર નિરપેક્ષ હતા, કારણ કે તેમાં બીજી અપેક્ષાનો સ્વીકાર ન હતો, નિષેધ હતો. પાછળથી જ્યારે પ્રવાસીઓએ એમ કહ્યું કે ‘આ ઢાલ તો સોનેરી પણ છે’ અને ‘આ ઢાલ તો રૂપેરી પણ છે,’ તે વચનવ્યવહાર સાપેક્ષ થયો, કારણ કે તેમાં બીજી અપેક્ષાનો સ્વીકાર હતો.

છ આંધળા અને હાથીનું દૃષ્ટાંત પણ આપણને આ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષપણાનો વધારે ખ્યાલ આપશે.

(૨) છ આંધળા અને હાથીનું દૃષ્ટાંત

એક રાજાનો રસાદો બપોર ગાળવા એક ગામની ધર્મશાળામાં રોકાયો, તેમાં કેટલાક ઘોડા હતા, કેટલાક ઊંટ હતા અને એક હાથી હતો. ગામ લોકોને ખબર પડી, એટલે તેઓ ટોળે મળીને હાથીને જોવા આવ્યા. તેમાં છ આંધળા પણ સામેલ હતા. આ આંધળાઓએ હાથી વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું, પણ બીજો અનુભવ લીધો ન હતો,

એટલે મહાવતને કહેવા લાગ્યા કે ‘ભલો થઈને અમને આ હાથીને અડકવા દે જેથી તે કેવો હોય તેનો ખ્યાલ અમને આવી જાય. અમે અમારી જીંદગીમાં કદી હાથીને જોયો નથી.’

મહાવત ભલો હતો, એટલે તેણે હાથીને અડવા માટેની છયે આંધળાઓને છૂટ આપી અને તેઓ તેને તપાસવા લાગ્યા.

એમ કરતાં દરેક આંધળાના હાથમાં હાથીનું એક એક અંગ આવ્યું. જેના હાથમાં તેનો કાન આવ્યો, તેણે કહ્યું કે ‘આ હાથી તો સૂપડા જેવો લાગે છે.’ જેના હાથમાં તેની સૂંઠ આવી, તેણે કહ્યું કે ‘આ હાથી તો સાંઝેલા જેવો લાગે છે.’ જેના હાથમાં દંતૂશળ આવ્યા, તેણે કહ્યું કે ‘આ હાથી તો ભૂંગળ જેવો લાગે છે.’ જેના હાથમાં પગ આવ્યો, તેણે કહ્યું કે ‘આ હાથી તો થાંભલા જેવો લાગે છે.’ જેના હાથમાં પેટ આવ્યું, તેણે કહ્યું કે ‘આ હાથી તો પખાલ જેવો લાગે છે.’ અને જેના હાથમાં પાતળી પૂંછડી આવી, તેણે કહ્યું કે ‘મને તો એ સાવરણી જેવો જણાય છે.’

દરેક આંધળો એમ સમજતો હતો કે મારી વાત સાચા છે અને બીજાની વાત જૂઠી છે, એટલે તેઓ એક બીજાને જૂઠા કહેવા લાગ્યા અને એમ કરતાં લડી પડ્યા.

હાથીનો મહાવત તેમની આ સ્થિતિ જોઈને બોલ્યો કે ‘ભલા માણસો! તમે આ ધાંધલ શા માટે કરી રહ્યા છો? તમારામાંના કોઈએ પણ હાથીને પૂરો તપાસ્યો નથી.’

તમે જે કંઈ જોયું છે તે એક એક અંગજ જોયું છે. તે પરથી આખા હાથી વિષે અભિપ્રાય આપવા મંડી પડ્યા છો, તેથી જ આ વિષમ સ્થિતિ પેદા થઈ છે. હું આ હાથીને રોજ જોઉં છું, તેથી કહું છું કે તે સૂપડા જેવો પણ છે, સાંભલા જેવો પણ છે, ભૂંગળ જેવો પણ છે, થાંભલા જેવો પણ છે, પખાલ જેવો પણ છે અને સાવરણી જેવો પણ છે. તમારી દરેકની વાત સાચી છે, પણ તમે બીજાને જૂઠા પાડો છો, તે ઠીક નથી. માટે ધાંધલ કરવાનું છોડી દો.' આ સાંભળી આંધળાઓ ચૂપ થઈ ગયા અને પોતાના રસ્તે સીધાવ્યા.

અહીં 'આ હાથી સૂપડા જેવો જ છે, ભૂંગળ જેવો જ છે,' વગેરે વચનો નિરપેક્ષ હતાં, કારણકે તે બીજી અપેક્ષાને ધ્યાનમાં લેનારા ન હતાં. જ્યારે 'આ હાથી સૂપડા જેવો પણ છે, ભૂંગળ જેવો પણ છે' વગેરે મહાવતનાં વચનો સાપેક્ષ હતાં, કારણકે તે બીજી અપેક્ષાઓને ધ્યાનમાં લેનારા હતાં.

નિરપેક્ષ વચનોએ તકરાર જગાડી, કલહ ઉભો કર્યો અને વાત મારામારી સુધી પહોંચાડી, એટલે સુજનનોએ નિરપેક્ષ વચનવ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી, એમ જૈન મહર્ષિઓનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે.

કોઈપણ વચનોની અપેક્ષા બરાબર સમજવામાં ન આવે તો કેવું પરિણામ આવે છે, તે રાણી ચેલ્લણના એક જીવનપ્રસંગ પરથી સમજી શકાશે.

રાણી ચેલ્લણાના જીવનનો એક પ્રસંગ

ઠંડીના દિવસો હતા, ટાઢ કકડીને પડતી હતી. તે વખતે રાજા શ્રેષ્ઠિક અને રાણી ચેલ્લણા રાજમહેલના એક હુંકાળા ખંડમાં છપ્પરપલંગ પર મશરૂની તળાઈએ પર લેટ્યા હતા અને શરીર પર બહુમૂલ્ય ગરમ રબર્થ બોની સોડ લીડી લીધી હતી. બંને ઘસઘસાટ ઊંઘી રહ્યા હતા. એવામાં ચેલ્લણાનો હાથ સોડમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને તે સખ્ત ઠંડીને લીધે કળવા લાગ્યો.

એ વખતે તેને દિવસે જોયેલા એક ધ્યાનસ્થ મુનિ યાદ આવ્યા. ‘સુકલકડી શરીર, આછાં વસ્ત્રો અને પર્વતની તળેટી. આવી સખ્ત ઠંડીમાં એમનું શું થયું હશે ?’ એ વિચાર તેનાં હૃદયને સ્પર્શી ગયો. તેમાં ‘એમનું શું થયું હશે ?’ એ શબ્દો પ્રકટ રીતે બોલાઈ ગયા. રાજાએ તેને કાનોકાન સાંભળ્યા અને તે વિચારમાં પડ્યો. હું તો પાસે જ સૂતો છું, ત્યારે આ ચેલ્લણા અત્યારે કોનો વિચાર કરતી હશે ? સ્ત્રીઓનું કંઈ કહેવાય નહિ ! તેમના પર ગમે તેટલો સ્નેહ રાખો તો પણ તેમનું ચિત્ત અવશ્ય બીજે જાય ! જ્યારે પટરાણીની આ સ્થિતિ છે, ત્યારે બીજી રાણીઓનું તો કહેવું જ શું ?’ આવા આવા વિચારોમાં તેણે રાત્રિ જેમ તેમ પસાર કરી.

સવાર થયું અને રાજા નિત્યકર્મથી પરવાર્યા પછી પ્રભુ મહોવીરને વાંઢવા આવ્યા. પરંતુ વાંઢવા જતી વખતે

મંત્રીશ્વર અભયકુમારને આજ્ઞા કરતા ગયા કે ‘મારા અંતઃપુરને જલાવી દેજે. પાપને વિસ્તરવા દેવું નથી.’

અભયકુમાર બુદ્ધિનાં નિધાન હતા. તે સમજી ગયા કે ગમે તે કારણે પિતાજી આજે રોષમાં છે, નહિ તો આવી આજ્ઞા કરે નહિ. પરંતુ આ આજ્ઞાનો અમલ કરીશ તો મહાઅનર્થ થશે અને અમલ નહિ કરું તો હું શિક્ષાને પાત્ર ઠરીશ, એટલે તેમણે વચ્ચે રસ્તો કાઢ્યો અને અંતઃપુરની આસપાસ થોડી જીર્ણુ ઝુંપડીઓ હતી, તે સળગાવી ખૂમ ઉઠાડી કે ‘રાજાનું અંતઃપુર સળગ્યું.’ પછી તે પણ પ્રભુ મહાવીરને વંદન કરવા આવ્યા.

અહીં રાજા શ્રેષ્ઠિકે પ્રભુ મહાવીરને વિનયથી વંદન કરીને પૂછ્યું કે ‘હે ભગવંત ! ચેલ્લણા સતી છે કે અસતી ? જો સતી હોય તો મેં સાંભળ્યું એનું કેમ ?’ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘હે રાજા ! માત્ર ચેલ્લણા જ નહિ, પણ ચેટક રાજાની સતે પુત્રીઓ સતી છે, માટે તેના પર વહેમ લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. તું આગલા દિવસે રાણી ચેલ્લણા સાથે મને વંદન કરવા આવેલો, ત્યારે રાણી ચેલ્લણાએ વૈભાર-ગિરિની તળેટીમાં એક મુનિને ધ્યાન ધરતા જોયેલા. રાત્રે સોડમાંથી રાણીનો હાથ બહાર નીકળી જતાં સખ્ત ઠંડીને લીધે તે કળવા લાગ્યો, ત્યારે તેને એ મુનિ યાદ આવ્યો. રાજમહેલના હુંકાળા ખંડમાં મ્મરી આ સ્થિતિ થઈ, તો ‘એમનું શું થયું હશે ?’ એ વિચાર તેમાં મનમાં આવ્યો. આ શબ્દો ભાવોદ્રેકવશાત્ તે પ્રકટથણે બોલી મઈ અને

તેં સાંભળ્યા, તેથી તું વહેંચાયો, પણ એવો વહેંચ રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.’

આ શબ્દોએ રાજા શ્રેણિકનાં મનનું સમાધાન કર્યું અને પોતે જે હુકમ કર્યો હતો, તે તદ્દન અવિચારી હતો, તેનો ખ્યાલ આવી ગયો. વળી અભયકુમારે પોતાની એ આજ્ઞાનો અમલ જરૂર કર્યો હશે, એવી તેમને ખાતરી હતી. આથી તે ચિંતાતુર બન્યા અને પ્રભુ પાસેથી વિદાય લઈ નગર ભણી પાછા ફર્યા.

રસ્તામાં અભયકુમાર મળ્યા. તેને રાજાએ પૂછ્યું કે ‘શું કર્યું?’ અભયકુમારે કહ્યું: ‘અંતઃપુરને સળગાવી દીધું,’ આ સાંભળી શ્રેણિકના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. તે બોલી ઉઠ્યા કે ‘મેં તો અવિચારી હુકમ કર્યો, પણ તને એનો અમલ કરતાં લજ્જા કેમ ન આવી? માટે તું મારી પાસેથી ચાલ્યો જા, તારું મુખ ખતાવીશ નહિ.’

અભયકુમાર આ સંસારને અસાર બાણી ચૂક્યા હતા અને કેટલાક વખતથી પ્રભુ મહાવીર પાસે દીક્ષિત થવાના મનોરથ સેવી રહ્યા હતા, પણ પિતા તેમને છોડતા ન હતા, તેથી કામ ઢીંચમાં પડ્યું હતું. તે આ શબ્દોએ ત્વરિત બનાવી દીધું.

અહીં રાજાએ નગરમાં આવીને જોયું તો અંતઃપુર નજીકની કેટલીક ઝુંપડીઓ સળગી ગઈ હતી, પણ અંતઃપુર સલામત હતું, તેથી તેમને ખૂબ આનંદ થયો, પણ આ ઘટનાથી તેમણે અભયકુમાર જેવા એક બુદ્ધિનિધાન

મંત્રીને સહાને માટે શુભાવ્યા હતા, એ ખોટ જેવી તેવી ન હતી.

તાત્પર્ય કે શબ્દોની અપેક્ષા સમજ્યા વિના તેનો અર્થ કરવામાં ભૂલ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, તેથી શબ્દોની અપેક્ષા બરાબર સમજવી જોઈએ.

નયવાદ આપણને આ અપેક્ષાઓનું જ્ઞાન પૂરું પાડે છે, તેથી પાઠકોએ તેનો પરિચય કરી લેવાની જરૂર છે. પ્રસ્તુત નિબંધ એ પરિચય પૂરો પાડશે.

૨-નયની વ્યાખ્યા.

નય શબ્દ ની ધાતુ પરથી બનેલો છે. તે ન્યાય, નીતિ, આચાર, સદ્ગુણ, યોજના, પદ્ધતિ, મુસદ્દીપણું વગેરે અનેક અર્થો બતાવે છે, પણ અહીં તે પ્રસ્તુત નથી. અહીં તે વસ્તુનો અંશે બોધ થવામાં ઉપયોગી થનારું જે સાપેક્ષ જ્ઞાન તેને જ નય સમજવાનો છે. જૈન શાસ્ત્રો ‘સકલાદેશ’ને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે અને ‘વિકલાદેશ’ ને નયજ્ઞાન કહે છે. સકલાદેશ એટલે વસ્તુનો સામસ્ત્યેન અર્થાત્ અખંડપણે બોધ અને વિકલાદેશ એટલે વસ્તુનો અમુક અંશે બોધ

નયની એક વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘સર્વજ્ઞાનન્તઘર્માધ્યાસિતે વસ્તુનિ પકાશંગ્રાહકો બોધો નય इति । सर्व वस्तुઓમાં અનંત ધર્મનો અધ્યાસ છે, તેમાંથી એક અંશ-આહક જે જ્ઞાન તે નય.’

બીજી વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘નાનાસ્વભાવેભ્યો વ્યાવૃત્યૈકસ્મિન્ સ્વભાવે વસ્તુ નયતિ પ્રાપ્નોતીતિ નયઃ । વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવોમાંથી વ્યાવૃત્ત થઈને (ખસીને) એક સ્વભાવમાં વસ્તુને પહોંચે પ્રાપ્ત કરે તે નય.’

ત્રીજી વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘પ્રમાણેન સંગ્રહીતાર્થૈ-કાંશો નયઃ । પ્રમાણ વડે સંગ્રહિતો જે અર્થ, તેનો એક અંશ તે નય.’

ચોથી વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘નીયતે યેન શ્રુતાશ્ચ પ્રમાણ-વિષયીકૃતસ્યર્થસ્યાંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ । શાસ્ત્રરૂપી પ્રમાણ વડે નિશ્ચિત કરેલ વસ્તુના અંશને જે ગ્રહણ કરે અને બાકીના અંશો અંગે ઉદાસીન રહે એવો પ્રતિપાદન કરનારનો અભિપ્રાયવિશેષ તે નય.’

નય સંબંધી બીજી પણ વ્યાખ્યાઓ જોવામાં આવે છે, પણ મુખ્યતા આ વ્યાખ્યાઓની છે, તેથી પાઠકોએ તેના પર ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

પ્રશ્ન—વસ્તુ માત્રમાં અનંત ધર્મોનો અધ્યાસ છે, તે શી રીતે મનાય ?

ઉત્તર—એક વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ જૂદા જૂદા ધર્મોનો અધ્યાસ (સંબંધ) છે અને આવી અપેક્ષાઓ અનંત છે, એટલે એક વસ્તુમાં અનંત ધર્મોનો અધ્યાસ સુસંભવિત છે.

એક અંદ્ર વિષે આ જગતમાં કેટલાં કાવ્યો લખાયાં

હશે ? અને હજી પણ કેટલાં લખાય છે ? આ પ્રમાણે લવિષ્યમાં પણ ખીજાં કાવ્યો લખાશે કે નહિ ? આ કાવ્યોની સંખ્યા કેટલી થવાની ? હવે દરેક કાવ્ય ચંદ્રમાં કોઈને કોઈ ગુણ-ધર્મના સંબન્ધનું વર્ણન કરતું હોય, તો ચંદ્રમાં કેટલા ગુણ-ધર્મ સંભવે ? એનો જવાબ અનંતથી જ આપવો પડે.

હાલમાં ફોટોગ્રાફીની કળા ખૂબ વિકાસ પામી છે, તે પણ આ વિષયનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. એક મનુષ્યની છબી લેવી હોય તો તે કેટલી રીતે લઈ શકાય ? છબી આગળથી લઈ શકાય છે, પાછળથી લઈ શકાય છે, બંને બાજુએથી પણ લઈ શકાય છે, ઊંચેથી પણ લઈ શકાય છે અને નીચેથી પણ લઈ શકાય છે. વળી જૂદા જૂદા ખૂણા અને અંશો પરથી પણ તે લઈ શકાય છે. આ બધું જ્ઞાનમાં રાખીને જવાબ આપવાનો છે.

મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ નહેરુ, હિટલર, સ્ટેલીન, કુશ્વેવ, ચર્ચીલ, રૂઝવેલ્ટ, આઈઝનહોવર વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષોની છબીઓ કેટલી પડી હશે ? જ્યારે કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ પુરુષ સભા કે સમારોહમાં આવે છે, ત્યારે તેની આકૃતિ ઝડપી લેવા માટે કેમેરામેનોની ફ્રાજ ખડી હોય છે. તેઓ જૂદી જૂદી રીતે તેમના અનેક ફોટો લે છે અને તેમની ફીલ્મો પણ ઉતારે છે. આવી ફીલ્મ ૧૦૦૦ ફુટ ઉતારવામાં આવે તો તેમાં ૨૩૦૦૦ થી ૨૪૦૦૦ છબીઓ પડે છે ! હવે આવા પ્રસંગો તો પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં જીવનમાં અનેક

આવે છે, તો તેમની કુલ છબીઓ કેટલી ગણવી ? દરેક છબીમાં મનુષ્યની જૂદી આકૃતિનું દર્શન થાય છે, એટલે મનુષ્ય અપેક્ષાવિશેષથી અનંત આકૃતિવાળો છે, એમ જ માનવું રહ્યું.

પ્રશ્ન—વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવોથી વ્યાવૃત્ત થઈ એક સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો અર્થ શું ?

ઉત્તર—વસ્તુના જુદા જુદા સ્વભાવોથી વ્યાવૃત્ત થવું, એટલે તેને લક્ષમાં ન લેવા અને તેના એક સ્વભાવમાં ધર્મમાં પ્રાપ્ત થવું. તાત્પર્ય કે તેના એક ધર્મનું જ જ્ઞાન કરવું. દાખલા તરીકે ઘોડામાં અનેક જાતના ગુણધર્મો છે, પણ ‘આ ઘોડો લાલ છે’ એટલું જ કહીએ તો તેમાં ઘોડાના અન્ય ગુણોની ઉપેક્ષા થાય છે અને તે ‘લાલ છે’ એવા તેના એક ગુણનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન—પ્રમાણ વડે સંગ્રહેલા અર્થોનો એક અંશ તે નય, એ વ્યાખ્યાથી શું સમજવું ?

ઉત્તર—પ્રમાણવડે આપણને અર્થનું—પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે પદાર્થના એક એક અંશનું જ્ઞાન કરવું તે નય છે. દાખલા તરીકે ‘આ ઘોડો છે’ એમ પ્રમાણથી જાણ્યા પછી ‘તે લાલ છે,’ ‘ઊંચો છે,’ ‘જીવાન છે,’ ‘પાણીદાર છે’ એમ તેના જૂદા જૂદા અંશોને-ગુણોને જાણવા તે જ્ઞાન નયરૂપ છે.

પ્રશ્ન—બીજા અંશો તરફ ઉદાસીન રહેવાનો અર્થ શું ?

ઉત્તર—બીજા અંશે માટે પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય ન ઉચ્ચારવો અર્થાત્ તેનો નિષેધ ન કરવો, તે બીજા અંશે તરફની ઉદાસીનતા કહેવાય. આ ઘોડો લાલ છે, એટલું જ વિધાન કરીએ તો એની ઊંચાઈનો, જીવાનીનો કે પાણી-દારપણાનો નિષેધ થતો નથી, એટલે તેમાં બીજા અંશે પ્રત્યે ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે.

૩-નયાભાસ (દુર્નય)

પ્રશ્ન—વસ્તુનો ઇષ્ટ અંશ ગ્રહણ કરી બીજા અંશેનો નિષેધ કરીએ તો શું થાય ?

ઉત્તર—એ જ્ઞાન નયરૂપ ન રહેતાં નયાભાસ બની જાય, દુર્નયની કેટિમાં આવે. નયાભાસ કે દુર્નય એ મિથ્યાજ્ઞાન છે, અસત્ય જ્ઞાન છે. દાખલા તરીકે ઢાલને જોનારાઓએ ‘આ ઢાલ સોનેરી જ છે’ અને ‘આ ઢાલ રૂપેરી જ છે’ એમ માન્યું તે નયાભાસ હતો, દુર્નય હતો. ‘આ ઢાલ સોનેરી જ છે’ એમ કહેતાં તેનાં રૂપેરીપણાનો નિષેધ થયો અને આ ઢાલ રૂપેરી જ છે, એમ કહેતાં તેમનાં સોનેરીપણાનો નિષેધ થયો. વાસ્તવમાં એ ઢાલ સોનેરી પણ હતી અને રૂપેરી પણ હતી, એટલે તેમનું એ જ્ઞાન મિથ્યા હતું, અસત્ય હતું.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘સ્વામિપ્રેતાદંશાદિતરાંશાપલ્લવી નયાભાસઃ । પોતે ગ્રહણ કરેલા અંશથી બીજા અંશેનો અપલાપ કરનાર—નિષેધ કરનાર નયાભાસ છે.’ તાત્પર્ય કે એ

વાક્યોમાં નયનો આભાસ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ નય નથી. દુર્નય એ નયાભાસનું જ બીજું નામ છે.

૪-નયના પર્યાયશબ્દો

શાસ્ત્રોમાં નયને માટે પ્રાપક, કારક, સાધક, નિવર્તક, નિર્ભાસક, ઉપલંબક, વ્યંજક, વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે. તેના અર્થો આ પ્રમાણે સમજવા:

પ્રમાણે સ્વીકારેલા અનેક ધર્મોમાંથી ગમે તે એક ધર્મની જ્ઞાનમાં પ્રાપ્તિ કરાવે તે પ્રાપક. ઉક્ત ધર્મનો યોગ કરાવે તે કારક. ઉક્ત ધર્મના નિર્ણયને સાધે તે સાધક. બીજા વિરોધી અભિપ્રાયથી પાછો ન પડે તેવા અભિપ્રાયવાળો યોગ તે નિવર્તક. ધર્મનો વ્યક્તિગત ભાસ કરાવે તે નિર્ભાસક. વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અર્થની ઉપલબ્ધિ કરાવે તે ઉપલંબક અને પ્રધાનપણે પોતાના વિષયને પ્રગટ કરે તે વ્યંજક.

૫-નયના પ્રકારો

નય અપેક્ષાને અવલંબે છે અને તેવી અપેક્ષા વ્યક્તિ હીઠ કે વચન હીઠ જૂદી જૂદી હોય છે, તેથી નયોના પ્રકાર અગણિત સંભવે છે. સંમતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે ‘જાવઈયા વચનપહા તાવઈયા ચેવ હુંતિ નયવાયા । જેટલા વચનપથ છે, તેટલા નયવાદ છે.’ આ બધા નયોનું વિસ્તારથી વર્ણન થઈ શકે નહિ, એટલે તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

જેમકે—નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય, જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય, દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય.

તેમાં જે તત્ત્વને ગ્રહણ કરે તે નિશ્ચયનય કહેવાય અને લોકવ્યવહારને ગ્રહણ કરે તે વ્યવહારનય કહેવાય. જ્ઞાનને મુક્તિનાં સાધનરૂપ માને તે જ્ઞાનનય કહેવાય અને ક્રિયાને મુક્તિનાં સાધનરૂપ માને, તે ક્રિયાનય કહેવાય. જે દ્રવ્યને લક્ષમાં લે તે દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય અને પર્યાયને લક્ષમાં લે તે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય. આ બંને નયો ખાસ લક્ષમાં લેવા લાયક છે, કારણ કે સઘળા નયો છેવટે તેમાં જ પર્યવસાન પામે છે.

અહીં એ સ્પષ્ટતા કરી લઈએ કે જૈન દર્શન અને કાંતવાદમાં માનનારું હોવાથી નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર અને વ્યવહારપૂર્વક નિશ્ચય માને છે, દ્રવ્યપૂર્વક પર્યાય અને પર્યાયપૂર્વક દ્રવ્ય માને છે, પણ માત્ર નિશ્ચય કે માત્ર વ્યવહાર, અથવા માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર ક્રિયા, માત્ર દ્રવ્ય કે માત્ર પર્યાય એમ માનતું નથી; અન્યથા તે સર્વ નયોને ન્યાય આપનારું ન ગણાય.

પ્રશ્ન—માત્ર નિશ્ચય કે માત્ર વ્યવહારને માનીએ તો શું વાંધો ?

ઉત્તર—જે માત્ર નિશ્ચયને માનીએ તો વ્યવહારનો લોપ થાય અને વ્યવહારનો લોપ થતાં સઘળી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, સઘળાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો નિરર્થક ઠરે અને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. તે જ રીતે જે માત્ર વ્યવહારને

માનીએ તો તત્ત્વનો લોપ થાય અને પરમાર્થ પામી શકાય નહિ.

જેઓ નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ પર ભાર મૂકી વ્યવહારને જતો કરવાનું કહે છે, તેમને ઉદ્દેશી નિશ્ચય અને વ્યવહાર નામનાં એક મનનીય નિબંધમાં નિમ્ન શબ્દો લખાયા છે:

‘અરે, બલાભાઈ! પણ એ તો વિચાર કરો કે આ નિશ્ચય તમને બતાવનાર કોણ છે? જન શાસન ને? એ વ્યવહારમાર્ગ વિના આજ સુધી ચાલી આવત ખરો? જે શાસન શ્રીતીર્થ”કર ભગવાને ઉપદેશ્યું, સ્થાપ્યું અને એ દ્વારા જગતને સત્ય તત્ત્વનું દર્શન કરાવ્યું, એ જિન-શાસનનો પ્રવાહ આજ સુધી જગત પર ચાલ્યો આવ્યો, તે શી રીતે? કહો કે પ્રભુએ સાધુ-સાધવી, શ્રાવક-શ્રાવિકાનો ચતુર્વિધ સંઘ નક્કી કર્યો, એ સંઘને માટે આંતરિક આત્મ-વિકાસ ઉપરાંત બાહ્યથી તેને માટે ઉચિત ધાર્મિક આચારો-અનુષ્ઠાનો, વ્રત-ક્રિયાઓ વગેરે નક્કી કર્યું; અને શ્રી સંઘે તે પ્રમાણે વર્તવાનું ઉઠાવી લીધું, તેથી શાસન ચાલી આવ્યું છે. એમાં સંઘ પૈકીના જૂના જૂના સાધુના ઉપદેશવ્યવહાર, તથા જિતના અનુયાયીઓ અને આરાધકોના બાહ્ય ધર્મ-વ્યવહાર જોઈ જોઈ ને નવા નવા અનુયાયીઓ અને આરાધકો તૈયાર થતા ચાલ્યા. એમ વ્યવહાર પર સંઘપ્રવાહ ચાલ્યો

xઆ નિબંધ પૂ. પં. મહારાજશ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવરે લખેલો છે અને દિવ્યદર્શન કાર્યાલય, કાળુશીની પોળ, અમદાવાદથી બે રૂપિયાની કિંમતે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આવ્યો; જિનશાસનની ધારા વહી આવી. હજી પણ વ્યવહાર પર જ ધારા ચાલુ રહેશે.

પૂર્વની તેજસ્વી બુદ્ધિના કાળે કેવળ મુખપાઠથી સૂત્ર-વાચનાનો વ્યવહાર ચાલ્યો. આ રીતે વ્યવહારનાં બળ ઉપર શ્રી જિનશાસન, જિનસંઘ, જિન આગમ અવિચ્છિન પ્રવાહ ચાલી આવ્યા છે; ત્યારે આજે ‘જૈન ધર્મ શું ?’ ‘તત્ત્વો શું ?’ ‘મોક્ષના ઉપાય શું ?’ ‘નિશ્ચય-વ્યવહાર શું ?’ ઇત્યાદિ બાણવા મળે છે. એના પર વિચાર થાય છે કે નિશ્ચય માનવો કે વ્યવહાર ? વ્યવહારથી આટલે સુધી આવી ચઢ્યા છો તો કહો છો કે ‘નિશ્ચયથી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે; વ્યવહારનું શું કામ છે ?’ પણ હવે સમજ્યા હશે કે વ્યવહારની સલામતી પર નિશ્ચય ટકાવી શકીએ છીએ.

ત્યારે એ તો જુઓ કે પ્રભુની વાણીનો પ્રકાશ એ શું છે ? વ્યવહાર જ ને ? તેમ સંઘસ્થાપના ને સંઘના આચારો-અનુષ્ઠાનો એ પણ વ્યવહાર જ ને ? તો પછી લણવું, લણાવવું, વ્યાખ્યાન કરવા-સંભળવા એ પણ વ્યવહારમાર્ગ કે બીજું કંઈ ? તેવી રીતે શાસ્ત્રો લખાયાં, રક્ષાયાં, એ પણ વ્યવહારમાર્ગ કે બીજું કંઈ ? નિશ્ચયથી જો મોક્ષમાર્ગ છે, એની નજીક લઈ જનારો આ બધો વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ છે. એના વિના કયાં ચાલી શકે એમ છે ? તેથી એ નક્કી થયું કે વ્યવહારના પ્રવાહથી શાસનનો પ્રવાહ ચાલી આવ્યો. અને તેણે નિશ્ચય દષ્ટિ શિખવાડી, તો આમાં તો વ્યવહારની મહાન ઉપયોગિતા

સાબીત થઈ; પણ એની જરૂરીઆત ઉડી ક્યાં ?' તાત્પર્ય કે નિશ્ચય જેટલી જ જરૂર વ્યવહારની પણ છે.

પ્રશ્ન—માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર ક્રિયા માનવામાં શું વાંધો આવે છે ?

ઉત્તર—એમ માનતાં સત્ય માર્ગનો લોપ થાય છે. જેમ ઔષધનાં જ્ઞાનમાત્રથી દર્દી સારો થતો નથી, તેમ માત્ર જ્ઞાનથી મનુષ્ય મુક્તિ સુધી પહોંચી શકતો નથી. અને જેમ ઔષધનાં જ્ઞાન વિના ગમે તેવું ઔષધ વાટીને પાઈ દેવાથી દર્દ મટતું નથી, તેમ જ્ઞાન વિનાની ગમે તેવી ક્રિયાઓ કરવાથી કર્મબંધન તૂટતું નથી. એટલે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા અને ક્રિયાપૂર્વક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન—માત્ર દ્રવ્ય અને પાત્ર પર્યાયને માનવામાં પણ કંઈ આપત્તિ આવે છે કે શું ?

ઉત્તર—એમાં પણ આવી જ આપત્તિ છે. માત્ર દ્રવ્યને પકડીએ અને પર્યાયને છોડી દઈએ તો વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય નહિ અને માત્ર પર્યાયને પકડીએ અને દ્રવ્યને છોડી દઈએ તો મૂળ તત્ત્વની પિછાન થાય નહિ. એક ઉદાહરણથી આ વાત સ્પષ્ટ કરીશું. કોઈ એમ કહે કે આ સ્ત્રીનાં શરીર પર સોનું છે, તો તે વીંટી રૂપે છે, કંકણ રૂપે છે કે હારરૂપે છે, એનો બોધ થાય નહિ. તેજ રીતે કોઈ એમ કહે કે 'આ સ્ત્રીએ કંકણ પહેરેલું છે' તો તે સોનાનું છે, હાથીદાંતનું છે કે પ્લાસ્ટીકનું છે, તેનો બોધ

થાય નહિ. તેની જગાએ એમ કહેવામાં આવે કે ‘આ સ્ત્રીએ સોનાનું કંકણ પહેરેલું છે, તો બધી સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. સોનું એ દ્રવ્ય છે અને કંકણ એ પર્યાય છે. સાચી હકીકત એ છે કે દ્રવ્ય વિના પર્યાયની અને પર્યાય વિના દ્રવ્યની આપણને કલ્પના આવી શકતી નથી. માટીને બાદ કરીને ઘડાનો વિચાર કરવો હોય તો કરી શકીએ ખરા ? એ જ રીતે ગોળ વગેરે આકૃતિરહિત ઘડાનો વિચાર કરવો હોય તો પણ કરી શકીએ ખરા ? ખંનેનો જવાબ નકારમાં આવશે. એટલે નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર અને વ્યવહારપૂર્વક નિશ્ચય વગેરે માન્યતાઓ યથાર્થ છે.

દ્રવ્યાર્થિક નય દરેક વસ્તુને નિત્ય માને છે, કારણ કે કોઈ પણ દ્રવ્યનો સર્વથા નાશ થતો નથી. સોનાની વીટીઓ ભાંગીને કુંડલ કરવામાં આવે, કુંડલ ભાંગીને હાર કરવામાં આવે અને હાર ભાંગીને મુકટ કરવામાં આવે તો સોનું એ બધા પર્યાયોમાં કાયમ રહે છે.

જૈન મહર્ષિઓ કહે છે કે ‘આ વિશ્વનું’ તંત્ર ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને આત્મા એ છ દ્રવ્યો વડે ચાલે છે. (અહીં ધર્મ અને અધર્મ પુણ્યપાપસૂચક શબ્દો નથી, પણ ગતિસહાયક અને સ્થિતિસહાયક એક પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે.) આ છયે દ્રવ્યો સ્વભાવથી નિત્ય છે, એટલે કદી સર્વથા નાશ પામે તેવા નથી.

પર્યાયાર્થિક નય દરેક વસ્તુ ક્ષણિક માને છે, કારણ કે દરેક પર્યાય નાશ પામવાના સ્વભાવવાળો છે. ‘નામ

તેનો નાશ ' એ ઉક્તિમાં નામ શબ્દ આ પર્યાયના અર્થમાં જ સમજવાનો છે.

દ્રવ્યાર્થિક નયના ત્રણ પ્રકારો છે: (૧) નૈગમ, (૨) સંબંધ અને (૩) વ્યવહાર. પર્યાયાર્થિક નયના ચાર પ્રકારો છે: (૧) ઋણુસૂત્ર, (૨) શબ્દ (૩) સમભિરૂઢ અને (૪) એવંભૂત. આ બંને પ્રકારોને સાથે ગણતાં સાતની સંખ્યા થાય છે અને તેની જ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ છે.

નયકર્ણિકામાં કહ્યું છે કે—

યથોત્તરં વિશુદ્ધાઃ સ્યુર્નયાઃ સપ્તાપ્યમી તથા ।
 પૈકૈકઃ સ્યાચ્છતં મેદાસ્તતઃ સપ્તશતાપ્યમી ॥૧૧॥

અથૈવં ભૂતસમભિરૂઢયોઃ શબ્દ પવ ચેત્ ।
 અન્તર્ભાવસ્તદા પંચ નયપંચશતીભિદઃ ॥૨૦॥

‘આ સાતે નયો ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ છે, એટલે સૂક્ષ્મ છે. આ અકેક નયના સો સો ભેદ છે, તેથી તેમની કુલ સંખ્યા ૭૦૦ ની થાય છે. અને એવંભૂત તથા સમભિરૂઢ નયનો શબ્દનયમાં જ અંતર્ભાવ કરીએ તો નયની સંખ્યા પચાંચની થાય છે અને તે દરેકના સો સો ભેદ ગણતાં કુલ સંખ્યા ૫૦૦ ની થાય છે.’

તે સંબંધી પ્રાચીન ગાથા નીચે મુજબ છે:—

પૈકૈકૈકો ય સયવિદો સત્ત નય સયા પમેવ ।
 અન્નોવિઞ આપ્સો, પંચેવ સયા નયાણં તુ ॥

‘સાત નયમાંના દરેક નય શતવિધ-સો પ્રકારનો છે,

તેથી તેની સંખ્યા ૭૦૦ ની થાય છે. આ સંખ્યા ધી ધીએ પશુ આદેશ છે. એ રીતે કુલ સંખ્યા ૫૦૦ ની થાય છે.' ધીએ આદેશ કયો છે? તેની સ્પષ્ટતા ઉપરના શ્લોકમાં કરવામાં આવી છે.

આ પ્રકારો અંગે કહ્યું છે કે—

જાવંતો વયણયહા તાવંતો વા નયા વિ સદ્વાઓ ।
તં ચેવય પરસમયા સમ્મત્તં સમુદિયા સઘ્વે ॥

‘જેટલા વયનપ્રકારો કે શબ્દો છે, તેટલા નયો છે અને તે (બુદ્ધાબુદ્ધા) પરસમય છે, અર્થાત્ અન્યતીર્થિકના સિદ્ધાંતો છે; તે સર્વે નય એકઠા કરીએ તો સમ્યક્ત્વ છે, જૈન સિદ્ધાંત છે.’

તાત્પર્ય કે અન્ય દર્શનીઓના સિદ્ધાંતો કોઈ પણ એક દષ્ટિ રાખીને પ્રવર્તેલા છે અને તેમાં આગ્રહ રાખતાં મિથ્યાત્વનો હેતુ બનેલ છે, જ્યારે જૈન દર્શન એ બધી દષ્ટિઓનો સમન્વય કરનારું હોવાથી સમ્યક્ત્વનો હેતુ છે.

પ્રશ્ન—જેમ થોડું થોડું વિષ એકઠું કરતાં ઘણું વિષ થાય છે, તેમ સર્વ નય પ્રત્યેક અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનો હેતુ છે, તે સર્વ એકઠાં થતાં વિશેષ મિથ્યાત્વનો હેતુ કેમ ન થાય?

ઉત્તર—જેમ ધન-ધાન્ય-ભૂમિને અર્થે અસસપરસ લડી મરતા ઘણા માણસો કોઈ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ પાસે એકઠા થઈને જાય, ત્યારે એ પક્ષપાતરહિત અધિ-

કારી યુક્તિ વડે ઝઘડાનું કારણ મટાડી અરસપરસ તેઓનો મેળાપ કરી દે છે, તેમ જૈન દર્શન પરસ્પર વિરોધી નયોનો વિરોધ ટાળી એકત્ર મિલાપ કરાવી દે છે. જેમ વિષની ઘણી કણીઓ પણ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના પ્રયોગથી નિર્વિષ થઈ જાય છે અને કોઢિયા આદિ રોગીઓને દેતાં અમૃતરૂપે પરિણમે છે, તેમ પરસ્પર વિરોધી જૂઠા જૂઠા નયો રૂપી વિષની કણીઓ સ્યાદ્વાદરૂપ પ્રૌઢ મંત્રવાદીના સાપેક્ષ પ્રયોગથી અવિરોધરૂપ નિર્વિષપણાને પામે છે અને હઠ-કઠાઝડ આદિ રૂપ કોઢ પીડિતને ટાળવા માટે અમૃતરૂપે પરિણમે છે.

આ વિવેચનમાં અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ એ બે શબ્દો વપરાયેલા છે, તે અંગે પણ થોડો વિચાર કરી લઈએ.

૬-અનેકાંતવાદ યાને સ્યાદ્વાદ

અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ એ બે જુદા જુદા વાદો નથી, પણ એક જ વાદના બે જૂદાં જૂદાં નામો છે. કેટલાક તેને સાપેક્ષવાદ પણ કહે છે. આ નામોનું રહસ્ય આગળ જતાં સમજાઈ જશે.

‘અનેકાંતવાદ’ શબ્દ એકાંતવાદનો નિષેધક છે. ‘એકાંત’માં ‘અંત’નો અર્થ સિદ્ધાન્ત, નિર્ણય એવો હોવાથી એકાંતવાદ એટલે કોઈ એક અપેક્ષાના નિર્ણય ઉપર જ નિર્ભર રહેનાર. અનેકાંતવાદ એટલે એક નહિ, પણ અનેક અપેક્ષાના નિર્ણયને માન્ય કરનાર. તાત્પર્ય કે આવા અને-

અનેકાંતવાદ યાને સ્યાદવાદ

કાંતવાદને અનુસર્યા સિવાય ~~વસ્તુનું ગૂઢ~~ ^{સ્વરૂપ પ્રદર્શન} મતું નથી કે કોઈ પણ કોયડાનો સંકળ ~~કેટલાક~~ ^{કરી નાકાતી} નથી. કેટલાક એમ માને છે કે અનેકાંતવાદ ~~વિચારના~~ ^{વિચારના} ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી છે, પણ અમારો અભિપ્રાય તેથી જૂદો પડે છે. અમે એમ માનીએ છીએ કે અનેકાંતવાદ વિચારનાં ક્ષેત્રે જોડેલો ઉપયોગી છે, તેટલો જ વ્યવહારનાં ક્ષેત્રમાં પણ ઉપયોગી છે. જો તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, કલા કે વિજ્ઞાનનાં વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં થયેલી પ્રગતિનો ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે તો અમારા આ અભિપ્રાયની સાર્થકતા સમજશે.

મનુષ્ય અને તેનાં સુખ-દુઃખનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિએ કરતાં જ તત્ત્વજ્ઞાનનો હૃદય થયો. વ્યક્તિ અને સમાજનો સંબંધ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારતાં જ ધર્મ સાંપડ્યા. હૃદયગત ભાવોને આકાર આપવાની અનેકવિધ દૃષ્ટિમાંથી સાહિત્ય અને કલા નિર્માણ થયાં. તે જ રીતે એક વસ્તુને અનેક રીતે તપાસવાના પ્રયાસમાંથી આ વિજ્ઞાનનો જન્મ થયો. જો તે વસ્તુ સંબંધી પૂર્વકાલીન રૂઢ માન્યતાઓને પકડીને બેસી રહ્યું હોત તો તેની કોઈ પણ શોધખોળ અમલમાં આવત ખરી ? 'લોખંડ બહુ ભારે છે અને પાણીમાં ડૂબી જાય છે' આવી એકાંત રૂઢ માન્યતા લાંબા વખતથી ચાલી આવતી હતી. પણ વિજ્ઞાને તેને બીજી દૃષ્ટિએ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરતાં તેને જણાઈ આવ્યું કે લોખંડ અમુક સંયોગોમાં હલકું બની જાય છે અને તેથી પાણીમાં તરી શકે એમ છે. તેના આ અને-

કાંત જ્ઞાને લોખંડની સ્ટીમરો તરતી થઈ અને આજે તો એ સાતે સાગરોમાં સફર કરે છે. વીજળી, ધ્વનિ, અણુ-શક્તિ વગેરે બાબતોમાં પણ તે અનેકાંતદૃષ્ટિએ જ ક્ષાંબ્યા છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો અભ્યાસ, તુલના અને સમન્વય મનાય છે, તેમાંના કોઈ પણ અનેકાંત દૃષ્ટિ વિના સંભવતા નથી. વસ્તુઓને અનેક દૃષ્ટિએ જોવી-તપાસવી એ અભ્યાસ છે; વસ્તુના વિવિધ ગુણોને અનેક રીતે સરખાવવા એ તુલના છે; અને વસ્તુઓમાં રહેલા અનેક ગુણોમાં સમાનતા શોધવી એ સમન્વય છે.

વ્યવહાર પર નજર કરીએ તો ત્યાં પણ અનેકાંત-દૃષ્ટિનો જ વિજયવાવટો ફરકે છે. જે મનુષ્ય પોતાના એકનો જ વિચાર કરે છે, તે સ્વાર્થી કે એકલપેટો ગણાય છે અને દુનિયાથી હડધૂત થાય છે, જ્યારે અનેકનો એટલે પોતાના કુટુંબીજનોનો, સગાંવહાલાંઓનો, સંબંધીઓનો, ન્યાતીલાઓનો, સાધર્મિકોનો, આમજનોનો તથા દેશબાંધવોનો વિચાર કરનાર પરગણુ કે પરોપકારી ગણાય છે અને તે સર્વના માનને અધિકારી થાય છે. જે પોતાને મણિલાલ, માનશંકર કે મૂળદાસ તરીકે એક ગણે છે, તે આ જગતમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી શકતો નથી, પણ કોઈનો પુત્ર, કોઈનો પિતા, કોઈનો કાકો, કોઈનો ભત્રીજો એમ પોતાને અનેક સગવળવાળો માને છે, તે જ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે છે.

જેઓ એમ માને છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતા

જે પક્ષમાં એક સાચો અને બીજો ખોટો હોવો જોઈએ, પરંતુ બંને સાચા કે બંને ખોટા હોઈ શકે નહિ, તેમજ પોતાની આ માન્યતા વ્યવહારનાં ક્ષેત્રમાં કસી જોવા જેવી છે.

નીચેના બે યંત્રો નિયત ખાનામાં જુદા જુદા અંકો ધરાવે છે, છતાં તેમાંના એકને સાચો અને બીજાને ખોટો કહી શકશો ખરા ?

યંત્ર પહેલો

૯	૧૬	૨	૭
૬	૩	૧૩	૧૨
૧૫	૧૦	૮	૧
૪	૫	૧૧	૧૪

યંત્ર બીજો

૧	૧૪	૭	૧૨
૧૫	૪	૯	૬
૧૦	૫	૧૬	૩
૮	૧૧	૨	૧૩

તમારી શરત એ હોય કે દરેક આડી પંક્તિનો સરવાળો ૩૪ આવવો જોઈએ, તો આ બંને યંત્રો તે શરતો પૂરી કરે છે; તમારી શરત એ હોય કે દરેક ઊભી પંક્તિનો સરવાળો પણ ૩૪ આવવો જોઈએ, તો આ બંને યંત્રો તે શરતો પણ પૂરી કરે છે; અને તમારી શરત એ હોય કે બંને કર્ણુરેખાઓનો સરવાળો ૩૪ આવવો જોઈએ તો એ શરત પણ આ યંત્રો પૂરી કરે છે. આગળ

વધીને એમ કહેવા ઇચ્છતા હો કે અમે તો એ યંત્રના સરખા ચાર ટુકડા કરીએ અને છતાં સરવાળો ૩૪ આવે તો સર્વતોભદ્ર માનીએ, તો આ યંત્રો વિવિધ અંકના બનેલા હોવા છતાં તે શરત પૂરી કરે છે, જેમ કે—

પહેલો યંત્ર

૯	૧૬	૨	૭	૧૫	૧૦	૮	૧
૬	૩	૧૩	૧૨	૪	૫	૧૧	૧૪

બીજો યંત્ર

૧	૧૪	૭	૧૨	૧૦	૫	૧૬	૩
૧૫	૪	૯	૬	૮	૧૧	૨	૧૩

કદાચ તમે એવી શરત કરતા હો કે તેના ચાર ખૂણાનો સરવાળો ૩૪ આવવો જોઈએ અને મધ્યના ૪ ખાનાઓનો સરવાળો પણ ૩૪ આવવો જોઈએ, તો બંને યંત્રો તે શરતને પણ પૂરી કરે છે. જેમકે—

૯	૭
૩	૧૩
૧૦	૮
૪	૧૪

પહેલો યંત્ર

૧	૧૨
૪	૯
૫	૧૬
૮	૧૩

બીજો યંત્ર

આ સીતે બીજી કેઈ પણ શરત કરશો તે આ બંને

યંત્રો પૂરી કરશે. (આ યંત્રોનો સરવાળો ૪૦ રીતે સરખો આવે છે.) એટલે તેમાંથી એક સાચો ને બીજો ખોટો એમ કહી શકાશે નહિ.

ગણિત તો એમ કહે છે કે ૧ થી ૧૦ ગણો કે ૧૦ થી ૧ ગણો પણ બંનેનો સરવાળો ૫૫ જ થવાનો. જેને ૫૫ ની ઇચ્છા છે, તે બેમાંથી એક પણ કમને ખોટો કહી શકશે નહિ. વળી વિવિધ અંકોનું સમાન પરિણામ લાવવું હોય તો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જતી અને જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ જતી એ બંને ગતિનો સ્વીકાર કર્યે જ છૂટકો. ૧ થી ૨૪ સુધીની સંખ્યાઓ લઈએ. આ બધી સંખ્યાઓ જૂદી જૂદી છે. તેને નીચેના ક્રમે સવળી અને અવળી ગોઠવીએ તો સમાન પરિણામ આવે છે:—

૧	૨	૩	૪	૫	૬ સવળો ક્રમ
૧૨	૧૧	૧૦	૯	૮	૭ ઉલટો ક્રમ
૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮ સવળો ક્રમ
૨૪	૨૩	૧૨	૨૧	૨૦	૧૯ ઉલટો ક્રમ
૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦

ઘરમાં સાસુ વહુ લડતાં હોય તેમાં એકને સાચા ને બીજાને ખોટા કહેતાં પરિણામ કેવું આવે છે? તે કોઈની ધ્યાન બહાર નહિ હોય. સાસુને સાચી કહેતાં વહૂ રીસાય અને અમોલાં લે છે. વહૂને સાચી કહેતાં મા કપાળ ફૂટે છે અને દુનિયામાં બદનામી થાય છે. આવા પ્રસંગે તમારી વાત

પણ સાચી છે અને તમારી વાત પણ સાચી છે, એમ કહીને સમજાવીએ તો જ ઝઘડાનો અંત આવે છે. એટલે સમાધાન -સમન્વય કર્યા વિના આ જગતમાં ચાલતું નથી.

કેટલાક કહે છે કે એક વસ્તુને એક પ્રકારની પણ માનવી અને તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારની પણ માનવી, એ તો સ્પષ્ટ બોધનો અભાવ જ સૂચવે છે. પણ આ કથન વ્યાજબી નથી. મનુષ્યની બુદ્ધિ જ્યારે એકાંગી હોય છે, ત્યારે આ વસ્તુ આવી જ છે, એમ તેને લાગે છે, પણ જ્યારે તે અનેકાંગી કે સર્વાંગી બને છે, ત્યારે તેમાં બીજા સ્વરૂપનો કે વિરુદ્ધ ગુણધર્મનો સ્વીકાર કરતાં તે અચકાતો નથી. એટલે તેમાં સ્પષ્ટ બોધનો અભાવ નહિ પણ સદ્ભાવ છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં કહેલું પડ્યું છે કે ‘તદેજતિ તન્નૈજતિ તદ્દદૂરે તદન્તિકે’ અર્થાત્ ‘તે હાલે છે અને નથી હાલતો, તે દૂર પણ છે અને નજીક પણ છે.’ કઠોપનિષદમાં બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે ‘અણોરણિયાન્ મહતો મહીયાન્’ અર્થાત્ ‘તે અણુથી પણ નાનો છે અને મહાનથી પણ મહાન છે.’ આવાં વિધાનો શાસ્ત્રમાં અનેક મળશે. શું એમ માનવું યોગ્ય છે કે આ વિધાનો સ્પષ્ટ બોધ વિના થયાં છે ? સાચી હકીકત તો એ છે કે જ્યારે મહર્ષિઓએ વસ્તુસ્વરૂપનું વારંવાર નિરીક્ષણ કર્યું, ઊંડો અનુભવ લીધો, ત્યારે જ આ વાણી તેમના કંઠમાંથી બહાર નીકળી, એટલે ‘આ વસ્તુ આવી છે પણ અન્ય પ્રકારે ય સંભવે છે’ એમ કહેવું એ વિશદ જ્ઞાનનું પરિણામ છે.

વેદાન્તના અનિર્વચનીયવાદમાં અને કુમારિલાના સાપેક્ષતાવાદમાં શું અનેકાંતદષ્ટિનો સ્વીકાર થયો નથી ? શું ગીતાકારે ‘સંન્યાસકર્મયોગશ્ચ નિશ્ચયસકરાવુભૌ’ એ શબ્દોથી અનેકાંતદષ્ટિ પર મહોર મારી નથી ?

ગ્રીક દર્શનમાં એમ્પીડોકલીસ, એટોમિસ્ટસ અને અનેકસાગોરસ દર્શનિકોએ ઇલિયટિક્સના નિત્યવાદ અને હેરેકલિટસના ક્ષણિકવાદનો સમન્વય કરીને નિત્ય દશામાં રહેલા પદાર્થોનાં આપેક્ષિક પરિવર્તનનો સિદ્ધાંત સ્વીકારેલો છે. પશ્ચિમના આધુનિક વિચારકોમાં પણ આ જાતના વિચારોની કમી નથી. દાખલા તરીકે જર્મનીનો પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા હેગલ કહે છે કે ‘વિરુદ્ધધર્માત્મકતા એજ આ સંસારનું મૂલ છે. કોઈ વસ્તુનું યથાર્થ વર્ણન કરવા માટે એ વસ્તુ સંબંધી સંપૂર્ણ સત્ય કહેવાની સાથે એ વસ્તુના વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય કેમ થઈ શકે એ બતાવવું જ જોઈએ.’ નૂતન વિજ્ઞાનવાદનો પ્રચારક પ્રૅડલે જણાવે છે કે બીજી વસ્તુઓ સાથે તુલના કરવાથી પ્રત્યેક વસ્તુ આવશ્યક અને અનાવશ્યક એમ બે રીતે સિદ્ધ થાય છે. માનસ શાસ્ત્રના વિદ્વાન પ્રો. વિલિયમ્સ જેમ્મ કહે છે કે ‘આપણી દુનિયા અનેક છે. સાધારણ મનુષ્ય એ દુનિયાનું જ્ઞાન એક બીજાથી અસંબંધ અને અનપેક્ષિત કરે છે. પરંતુ પૂર્ણ તત્ત્વવેત્તા તે જ છે કે જે બંધી દુનિયાઓને એકબીજાથી સંબંધ તથા અપેક્ષિત રૂપમાં જાણે છે.’ આવા જ વિચારો ન્યાયિક જોસેફ, પેટી અને એડમન્ડ હામ્સઆદિ વિદ્વાનોએ અગટ કરેલા છે.

સપ્તભંગી

પ્રશ્ન—એક જ વસ્તુમાં વિરુદ્ધ ધર્મો સંભવતા હોય તો તેનું કથન શી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર—તેનું કથન સ્યાત્ પદ લગાડીને કરી શકાય. સ્યાત્ પદ અનેકાંતનું દ્યોતક છે. તેનો અર્થ કંથયિત એટલે કેઈ પણ એક પ્રકારે અર્થાત્ અમુક અપેક્ષાએ એવો થાય છે. આવું કથન વધારેમાં વધારે સાત રીતે એટલે સાત ભાંગાથી કરી શકાય છે, એટલે તેને સપ્તભંગી કહેવામાં આવે છે. આ નિરૂપણપદ્ધતિમાં જુદી જુદી અપેક્ષાઓનો આશ્રય લેવાય છે, એટલે તે અપેક્ષાવાદ પણ કહેવાય છે અને તેમાં સ્યાત્ પદની મુખ્યતા હોવાથી તે સ્યાદવાદ નાં નામથી પણ ઓળખાય છે.

હવે સપ્તભંગી પર આવીએ. જીવમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, આદિ અનેક ધર્મો છે. તેમાંથી એક અસ્તિત્વ ધર્મ લઈએ. તે અંગેના પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ જવાબ સપ્તભંગી વડે જ મળી શકશે. તે આ પ્રમાણે :—

- (૧) જીવ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે.
- (૨) જીવ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે.
- (૩) જીવ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ સત્ છે અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસત્ છે.
- (૪) જીવ સત્ અને અસત્ હોવાથી એ યુગપત્ (એક સાથે) અવક્રાન્ત છે.

(૫) જીવ અવક્તવ્ય હોવા છતાં સત્ છે, એટલે સત્ અવક્તવ્ય છે.

(૬) જીવ અવક્તવ્ય હોવા છતાં અસત્ છે, એટલે અસત્ અવક્તવ્ય છે.

(૭) જીવ અવક્તવ્ય હોવા છતાં કંમે કરી સત્ અસત્ છે, એટલે સત્-અસત્ અવક્તવ્ય છે.

આ સંપ્રતિભંગમાં પ્રથમ ભંગ સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વસ્તુનું અસ્તિત્વ બતાવનારો છે, એટલે સ્યાદ્ અસ્તિ કહેવાય છે. બીજો ભંગ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે, એટલે સ્યાદ્ નાસ્તિ કહેવાય છે. ત્રીજો ભંગ અમુક અપેક્ષાએ છે અને અમુક અપેક્ષાએ નથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે તે સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ કહેવાય છે. ચોથો ભંગ વસ્તુ સત્ અને અસત્ બંને રૂપ હોવા છતાં બંને રૂપે એક જ સમયે શબ્દથી કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી અવક્તવ્ય છે એમ બાહેર કરે છે, એટલે તે સ્યાદ્ અવક્તવ્ય કહેવાય છે. પાંચમો ભંગ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વને ગ્રહણ કરે છે, એટલે સ્યાદ્ અસ્તિ અવક્તવ્ય કહેવાય છે. છઠ્ઠો ભંગ વસ્તુ અવક્તવ્ય હોવા છતાં તેના નાસ્તિત્વને ગ્રહણ કરે છે, એટલે સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય કહેવાય છે. અને સાતમો ભંગ અવક્તવ્ય હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંનેને ગ્રહણ કરે છે, એટલે તે સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય કહેવાય છે.

અનેકાંતવાદ કે સ્યાદ્વાદનો સાચો મર્મ નહિ સમજ-

વાથી કેટલાકે તેને સંશયવાદ કે અનિશ્ચિતવાદ કહ્યો છે અને સપ્તભંગીને ભંગબળ તરીકે બહાર કરી છે. આ પ્રવૃત્તિ શ્રીમદ્ધંકરાચાર્યથી માંડીને આજ સુધી ઓછા-વત્તા અંશે ચાલુ રહી છે, પણ આજે જૈન ધર્મનું સાહિત્ય અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા પણ સારી રીતે વંચાવા લાગ્યું છે, એટલે એ ભ્રમનું મહદ્ અંશે નિવારણ થયું છે.

અનેકાંત અંગે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો

શ્રીમાન્ પંડિત ગંગાનાથ ઝા એમ. એ; ડી. લીટ્ઝ એક સ્થળે જણાવે છે કે ‘જ્યારથી મેં શંકરાચાર્ય દ્વારા થયેલું જૈન સિદ્ધાંતનું (અનેકાંતવાદનું) ખંડન વાંચ્યું, ત્યારથી મને ખાતરી થઈ કે આ સિદ્ધાંતમાં ઘણું મહત્ત્વ રહેલું છે, જેને વેદાન્તના એ આચાર્ય સમજ્યા નથી. જો તેમણે જૈન ધર્મના મૂળ ગ્રંથો જોવાનું કપટ ઉઠાવ્યું હોત તો તેમને એનો વિરોધ કરવા જેવી કોઈ વાત દેખાત નહિ.’

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીઆનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જે વર્ષો સુધી કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠના આચાર્ય હતા, તેમણે એક મનનીય વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું છે કે સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત એકીકરણનાં દૃષ્ટિબિંદુને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપો કર્યા છે, તે એના મૂળ રહસ્યની સાથે બિલકુલ સંબંધ ધરાવતા નથી. એક વાત સિદ્ધ છે કે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી નિરીક્ષણ કર્યા વિના આપણે કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ રીત્યા બાજી શકતા નથી, અને તેથી જ સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી અને સાર્થક છે.

મહાવીરના બતાવેલા સ્યાદ્વાદને ઢોકો સંશયવાદ કહે છે, પણ હું એ વાતનો સ્વીકાર કરતો નથી. સ્યાદ્વાદ એ સંશયવાદ નથી, પણ આપણને એક દૃષ્ટિબિંદુ પૂરું પાડે છે અને વિશ્વનિરીક્ષણ માટે નવો પાઠ આપે છે.’

હિંદના વિદ્વાન સાહિત્યકાર કાકાશ્રી કાલેલકર જણાવે છે કે ‘એક જ સત્ય અનેક રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એક એક જાતિ, એક એક જમાનો અને એક એક દેશ સત્યના એક એક અંશનું ગ્રહણ કરી શકે છે અને તેથી પરસ્પર વિરોધી દેખાતી છતાં બધી દૃષ્ટિઓ સાચી હોય છે, એ જૈનોના સ્યાદ્વાદનું તત્ત્વ હિંદુસ્તાનના આખા ઇતિહાસમાં ઘડાએલું આપણે જોઈએ છીએ. વળી તેઓ ‘ભગવાન મહાવીરની નિર્વાણ ભૂમિ’ નામના લેખમાં જણાવે છે કે ‘અમુક દૃષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દ્વીસે છે, બીજી દૃષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્મમાર્ગો જેમ હાર્યાને જૂદી જૂદી રીતે તપાસે તેવી આ દુનિયામાં આપણી સ્થિતિ છે.’

સફળત મ્હૈસુરનરેશે એક મનનીય વ્યાખ્યાનમાં જણાવ્યું હતું કે ‘જૈન ધર્મના અનેકાંતવાદે તમામ ધર્મો, ફિલસુફીઓ અને યુક્તિવાદનું એકચ શોધેલું છે.’

પંડિત હંસરાજજી શર્માએ ‘દર્શન અને અનેકાંતવાદ’ એ નામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે—અનેકાંતવાદ એ અનુભવસિદ્ધ, સ્વાભાવિક અને પરિપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત છે.’

આ જ રીતે બીજા અનેક તટસ્થ વિદ્વાનોએ આ સિદ્ધાંતના મહત્ત્વને સ્વીકાર્યું છે, જેમાં મહાત્મા ગાંધી-

જીનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેઓએ જણાવ્યું છે કે 'અનેકાંતવાદ મને બહુ પ્રિય છે. તેમાંથી હું મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ તેમનો, ખ્રિસ્તીની દૃષ્ટિએ તેમનો વિચાર કરતાં શીખ્યો. મારા વિચારોને કોઈ ખોટા ગણે ત્યારે તેના અજ્ઞાન વિષે પૂર્વે રોષ ચઢતો. હવે હું તેઓનું દૃષ્ટિબિન્દુ તેઓની આંખે જોઈ શકું છું, કેમકે હું જગતના પ્રેમનો ખૂણ્યો છું. અનેકાંતવાદનું મૂળ અહિંસા અને સત્યનું યુગલ છે.'

૭-નૈગમનય

નિગમ એટલે લોક. તેના વ્યવહારને અનુસરનારો જે નય તે નૈગમ. અથવા જે વસ્તુને સામાન્ય-વિશેષજ્ઞાન-રૂપ અનેક પ્રમાણો વડે માને-ગ્રહણ કરે તે નૈગમ. અથવા જેને જાણવાનો એક ગમ નહિ પણ અનેક ગમ છે, બાધ-માર્ગ છે, તે નૈગમ. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે નયકર્ષિકા-માં કહ્યું છે કે-

અર્થાઃ સર્વેઽપિ સામાન્યવિશેષા ઉભયાત્મકાઃ ।

સામાન્યં તત્ર જાત્યાદિ વિશેષાશ્ચ વિમેદકાઃ ॥૩॥

પેક્ક્યબુદ્ધિર્ઘટશતે ભવેત્ સામાન્યધર્મતઃ ।

વિશેષાન્ન નિજં નિજં લક્ષ્યન્તિ ઘટં જનાઃ ॥૪॥

નૈગમો મન્યતે વસ્તુ તદેતદુભયાત્મકમ્ ।

નિર્વિશેષં ન સામાન્યં વિશેષોઽપિ તદ્વિના ॥૫॥

‘સર્વ’ વસ્તુઓ સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને ધર્મોથી યુક્ત હોય છે. તેમાં જાતિ વગેરે સામાન્ય ધર્મ છે અને

વિશેષ પ્રકારે ભેદ કરનાર તે વિશેષ ધર્મ છે. સો ઘડા પડ્યા હોય તેમાં 'આ બધા ઘડા છે' એવી જે ઐક્યબુદ્ધિ થાય છે, તે સામાન્ય ધર્મથી થાય છે અને 'આ મારો ઘડો છે,' 'આ મારો ઘડો છે,' એવી રીતે બધા લોકો પોતપોતાના ઘડાને ઓળખી લે એવું વિશેષ ધર્મથી બને છે. નૈગમનય વસ્તુને આ ઉભય ગુણથી યુક્ત માને છે. તેનું કહેવું એમ છે કે વિશેષ વિના સામાન્ય કે સામાન્ય વિના વિશેષ હોતું નથી.

કોઈ મનુષ્યને એમ પૂછવામાં આવે કે તું ક્યાં રહે છે ? તો તે કહે કે લોકમાં. લોકમાં ક્યાં ? તો કહે કે મધ્યલોકમાં. મધ્યલોકમાં ક્યાં ? તો કહે કે જંબૂદ્વીપમાં. જંબૂદ્વીપમાં ક્યાં ? તો કહે કે ભરત ક્ષેત્રમાં. ભરત ક્ષેત્રમાં ક્યાં ? તો કહે કે મગધ દેશમાં. મગધ દેશમાં ક્યાં ? તો કહે કે રાજગૃહી નગરીમાં. રાજગૃહી નગરીમાં ક્યાં ? તો કહે કે અમુક લતામાં. અમુક લતામાં ક્યાં ? તો કહે કે મારાં ઘરમાં. તમારા ઘરમાં ક્યાં ? તો કહે કે મારો આત્મા છે તેટલા ક્ષેત્રમાં.

નિવાસ અંગેના આ બધા ઉત્તરો નૈગમ નયના છે અને તે યથાર્થ છે. તેમાં પૂર્વ પૂર્વના વાક્યો સામાન્ય ધર્મને અને ઉત્તર-ઉત્તર વાક્યો વિશેષ ધર્મને ગ્રહણ કરતા જાય છે. જગતના સર્વ વ્યવહારોમાં આ નૈગમ નયની જ પ્રધાનતા છે.

નૈગમ નયના ત્રણ લેદો માનવામાં આવ્યા છે: (૧) ભૂતનૈગમ. (૨) ભવિષ્યનૈગમ અને (૩) વર્તમાનનૈગમ.

(૧) ભૂતકાળને વિષે વર્તમાનકાળનું આરોપણ કરવું તે ભૂતનૈગમ. જેમકે—‘આજે દ્વીવાળીને દિવસે શ્રી વર્ધમાન સ્વામી મોક્ષે પધાર્યા.’ જો કે શ્રી વર્ધમાન સ્વામીને આજે (પુસ્તકપ્રકાશનનાં વર્ષે) નિર્વાણ પામ્યા ૨૪૮૬ વર્ષ થઈ ગયાં, છતાં આજે શબ્દના પ્રયોગથી વર્તમાનકાળનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી તે ભૂતનૈગમ નયનું વાક્ય છે.

(૨) ભવિષ્યકાળને વિષે વર્તમાનકાળનું આરોપણ કરવું તે ભવિષ્યનૈગમ. જેમકે—અહીં તે સિદ્ધ, સમકિતી તે મુક્ત. અહીં અહીં દેહધારી છે, હજી સિદ્ધ થયા નથી, પણ અહીં હોવાથી દેહમુક્ત થયે અવશ્ય સિદ્ધ થશે, એ નિશ્ચયને લઈને જે થવાનું છે, તેમાં થયાનો આરોપ કરાય છે. તેજ રીતે જે સમકિતી છે તે વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાળમાં અવશ્ય મુક્ત થવાના, એ નિશ્ચયથી તેને મુક્ત કહેતાં જે થવાનું છે તેમાં થયાનો આરોપ થાય છે, એટલે આ બંને વાક્યો ભવિષ્યનૈગમ નયનાં છે.

(૩) કરવા માંડેલી વસ્તુ અમુક અંશે થઈ હોય અને અમુક અંશે ન થઈ હોય છતાં કહેવું કે થાય છે, અથવા જે થાય છે અને કહેવું કે થયું, તે વર્તમાન-નૈગમ નય કહેવાય છે. એક-માણસ મુંબઈ જવા નીકળ્યો છતાં કહેવાય છે કે મુંબઈ ગયો. કપડું બગવાની શરૂઆત થઈ

છતાં કહેવાય છે કે કપડું બળ્યું. ચોખા હાંડલીમાં રંધાવા માટે ચોર્યાં, છતાં કહેવું કે ભાત રંધાય છે. આ બધાં વર્તમાનનૈગમ નયનાં વાક્યો છે.

કહેમાણે કહ્યું—જે કરાય છે તે કયું, એ સિદ્ધાંતનો અપલાપ કરવાથી જમાલિ મુનિ શ્રી વીર પ્રભુનાં શાસનમાં પ્રથમ નિહૂનવ ગણાયા. તે આ પ્રમાણે :—

જમાલિમુનિનો પ્રબંધ

ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં જમાલિ નામના ક્ષત્રિય હતા. તે શ્રી મહાવીર સ્વામીની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર હતા અને તે વખતના રિવાજ મુજબ મામાની પુત્રી એટલે શ્રી મહાવીર સ્વામીની એકની એક પુત્રી પ્રિયદર્શનાથી વિવાહિત થયા હતા. તેમને પ્રભુની દેશના સાંભળતાં વૈરાગ્ય થયો, એટલે ૫૦૦ ક્ષત્રિયો સાથે પ્રવ્રજિત થયા અને પ્રિયદર્શનાએ પણ ૧૦૦૦ અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે સંયમનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.

જ્ઞાન-ધ્યાનમાં અપ્રમત્ત રહેતાં જમાલિમુનિ અગિયાર અંગના જ્ઞાતા થયા. પ્રભુએ તેમને ૫૦૦ સાધુ તથા ૧૦૦૦ સાધ્વીઓના વડેરા બનાવ્યા. એક વખત તેમણે પ્રભુને વંદન કરી પોતાના પરિવાર સાથે જુદો વિહાર કરવાની આજ્ઞા માગી. પ્રભુને તેમાં લાલ ન દેખાયો, તેથી મૌન રહ્યા. આ મૌનને સંમતિ સ્વીકારી જમાલિ મુનિ પોતાના પરિવાર સાથે અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા.

અનુક્રમે તેઓ શ્રાવસ્તિ નગરીએ પધાર્યા અને ત્યાં નગર બહાર આવેલા કૌપ્ટુક નામનાં ઉદ્યાનમાં સ્થિર થયા. એકઠા તેમને વિશેષ આહાર કરવાનાં કારણે ઉષ્ણ જ્વર આવ્યો, ત્યારે બેસવાને અશક્ત હોવાથી તેમણે પાસેના મુનિઓને આજ્ઞા કરી કે ‘હે મુનિઓ ! મારા માટે સંથારો કરો.’

સાધુઓ સંથારો કરવા લાગ્યા, પણ આ બાબુ તાવનું જોર વધતું હતું, એટલે ક્ષણ પણ દિવસ જેવી લાગતી હતી, તેથી તેમણે થોડી જ વારમાં મુનિઓને પૂછ્યું કે ‘સંથારો કર્યો કે નહિ ?’ મુનિઓએ કહ્યું કે ‘હા, આ સંથારો કર્યો.’ થોડા સમય પછી ફરી એજ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને એજ ઉત્તર મળ્યો. આ રીતે બે ત્રણ વાર થતાં જમાલિ મુનિની ધીરજ ખૂટી અને તેજ વખતે તેઓ સમ્યક્ત્વથી ચલિત થઈ શંકા કરવા લાગ્યા કે ‘પ્રભુ મહાવીરે તો કહ્યું છે કે ચલેમાણે ચલિષ, ઉદીરજ્જમાણે ઉદીરિષ નિજ્જરિજ્જમાણે નિજ્જિણે-ચાલતું તે ચાલ્યું, ઉદીરાતું તે ઉદ્યું અને નિર્જરાતું તે નિર્જર્યું. પરંતુ આ બધું અસત્ય છે, કારણકે કરાતા સંથારાને કરાયો એમ કહેવાતું નથી. તો પછી ચાલતાને ચાલ્યું, ઉદીરાતાને ઉદ્યું અને નિર્જરાતાને નિર્જર્યું એમ શી રીતે કહેવાય ? માટે તેમનું આ વચન અસત્ય અને અસંભવિત છે.

આ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો પછી જમાલિ મુનિ નિકટવર્તી સાધુઓને પોતાનો વાદ આ પ્રમાણે સમજાવવા

લાગ્યા: ‘હે મુનિઓ! શ્રી મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે કહેમાણે કહં-કરાતું હોય તે કયું’, પણ તે અસત્ય છે; કારણ કે સર્વ પ્રમાણોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સહુથી બળવાન છે અને આ વચન તેથી વિરુદ્ધ સાબીત થાય છે. જ્યારે મેં તમને ‘પૂછ્યું’ કે ‘સંથારો કર્યો?’ ત્યારે તમે કહ્યું કે ‘હા, આ કર્યો’ પણ તે ઉત્તર ખોટો હતો. ‘કરાય છે’ કહ્યું હોત તો તે જ જવાબ સાચો હતો. તેથી તમારે કહેમાટે કહં વગેરે વચનોને સત્ય માનવા નહિ. જો તમે એમ માનતા હો કે તેઓ મહાન છે, માટે ભૂલે નહિ, તો મોટાની પણ ભૂલો થાય છે, માટે તમારે પ્રભુનાં એ વચનોમાં વિશ્વાસ ન રાખતાં ક્રિયામાણુને ક્રિયામાણુ અને કૃત ને કૃત માનવું તથા બીજાઓને પણ એજ પ્રમાણે કહેવું.’

જમાલિ મુનિનો પરિવાર વિશાળ હતો અને તેમના પર તેમનું વર્ચસ્વ સારી રીતે હતું, એટલે કેટલાક મુનિઓએ તેમના એ મતનો સ્વીકાર કર્યો, જ્યારે બાકીના જેઓ પ્રભુનાં વચનમાં અડગ શ્રદ્ધાવાળા હતા અને પ્રભુ વચનોનો મર્મ યથાર્થ રીતે સમજ્યા હતા, તેમને એ વાત રુચી નહિ. તેમણે જમાલિ મુનિ સાથે એ સંબંધી ઘણી ચર્ચા કરી, પણ જમાલિ મુનિ સમજ્યા નહિ. કદાચ જ્વર ઉતર્યા પછી તેઓ સમજશે એમ માની તે મુનિઓ કેટલોક વખત તેમની સાથે રહ્યા, પણ જ્વર ઉતર્યા પછી જમાલિ મુનિ પોતાના વિચારોમાં વધારે મક્કમતા દેખાડવા લાગ્યા અને તેનો રીતસર પ્રચાર કરવા લાગ્યા, એટલે આ

મુનિઓ તેમને છોડીને પ્રભુ પાસે આવ્યા અને બનેલી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી.

હવે પ્રિયદર્શના સાધ્વી તેમને વંદન કરવા આવ્યા, ત્યારે જમાલિ મુનિએ તેમને પોતાનો આ મત કહી સંભળાવ્યો અને તેઓ પતિ તરફના પક્ષપાતને લઈને તેમની વાત સાચી માનવા પ્રેરાયા. જેમ નાનો સરખો અંગારો થોડી વારમાં ઘણા ઘાસને બાળી નાખે છે, તે રીતે જમાલિ મુનિના આ મતરૂપી અંગારાએ થોડા વખતમાં ઘણાં હૃદયોને મિથ્યાત્વથી દગ્ધ કર્યા.

તે સમયે શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ઢંક નામનો એક કુંભાર રહેતો હતો. તે શ્રીમહાવીર પ્રભુનો પરમ ભક્ત હતો. તેણે પ્રભુનાં વચનોનું શ્રવણ કરીને તેના અર્થો હૃદયમાં ઉતાર્યા હતા. સાધ્વી પ્રિયદર્શના વગેરેએ તેમનાં સ્થાનમાં સ્થિરતા કરી હતી. તેમણે જમાલિ મુનિ પાસેથી આવ્યા પછી આ મત ઢંકને જણાવ્યો, પણ એ તો અચળ શ્રદ્ધાવાન હતો, એટલે સમજી ગયો કે સાધ્વીજી પતિના પ્રેમને વશ વગર વિચાર્યે મિથ્યા મતમાં ફસાયા છે. પરંતુ અત્યારે કંઈ પણ કહીશ તો તે માનશે નહિ. માટે સમય આવ્યે તેમને યુક્તિથી સમજાવવા.

એક વખત સાધ્વીજી નિલાડાની નજીક સ્વાધ્યાયમાં તલ્લીન હતાં, ત્યારે તેણે અવસર જોઈને નિલાડામાંથી એક અંગારો લઈને સાધ્વીજીનાં વસ્ત્રના છેડા પર નાખ્યો અને છેડો સળગવા માંડ્યો. આથી સાધ્વીજી એકદમ

ભિન્ના થઈ ગયાં અને ઢંક શ્રાવકને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે ‘શ્રાવકજી ! તમે એવા કેવા કે ઉપયોગ રાખતા નથી ? તમારા અનુપયોગે અમારું આ વસ્ત્ર સળગ્યું.’ ઢંકે જવાબ આપ્યો કે ‘એ તો હજી સળગે છે. સળગી કયાં ગયું છે ? તમારા મતે તો જ્યારે તે સળગી રહે ત્યારે સળગ્યું કહેવાય.’

આ શબ્દોએ સાધ્વી પ્રિયદર્શનાની આંખ ઉઘાડી નાખી અને તેઓ ફરી શ્રી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોને સત્ય માનવા લાગ્યા. પછી અવસર આવતાં જમાલિ મુનિને શ્રી મહાવીર પ્રભુના ગણધર ગૌતમ સ્વામીએ સમજાવ્યા, છતાં તે સમજ્યા નહિ, એટલે તેઓ પ્રથમ નિહવ ગણાયા. આ નિહૂનવતાથી તેમના પંદર લવ વધી ગયા અને કાળધર્મ પામીને તે છઠ્ઠા દેવ-લોકમાં કિલ્ખિષિક જાતિના અધમ કોટિના દેવ થયા.

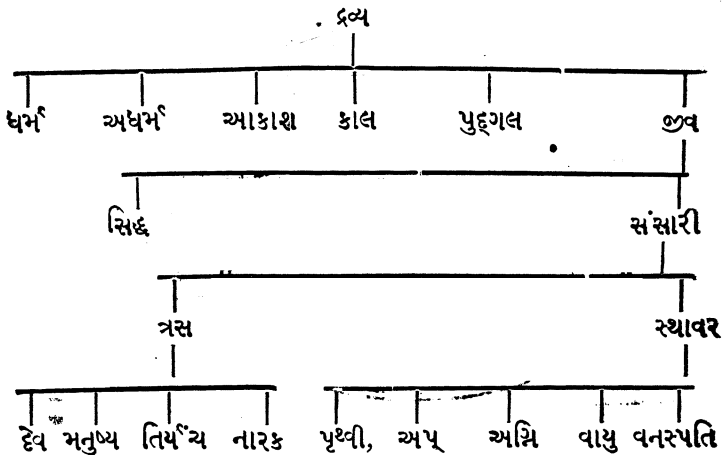
૮-સંગ્રહનય

વસ્તુ માત્રમાં સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મો રહેલા છે. તેમાં વિશેષને ગૌણ કરી જે સામાન્યને પ્રાધાન્ય આપે તે સંગ્રહનય કહેવાય. વ્યાકરણમાં જેને જાતિવાચક શબ્દો કહે છે, તે આ પ્રકારના છે. દાખલા તરીકે લોજન શબ્દથી દૂધપાક, પૂરી, રોટલી, દાળ, ભાત, અથાણું વગેરે વસ્તુઓનો સંગ્રહ થાય છે, તેથી ‘લોજન’ એ સંગ્રહનયનો શબ્દ છે. અથવા દ્રવ્ય શબ્દથી ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાલ, પુદ્ગલ ને આત્મા એમ સર્વ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ થાય છે, તેથી તે સંગ્રહ

નયનો શબ્દ છે. તેનું માનવું એમ છે કે સામાન્યથી રહિત કોઈ વસ્તુ નથી, માટે સામાન્યને જ પ્રાધાન્ય આપવું.

૯-વ્યવહારનય

વસ્તુના સામાન્ય ધર્મને ગોણું કરી જે વિશેષ ધર્મને પ્રાધાન્ય આપે તેને વ્યવહાર નય જાણવો. દાખલા તરીકે વ્યવહાર નય દ્રવ્યને છ પ્રકારનું માને છે. વળી તે દરેક પ્રકારના ઉત્તર પ્રકારો બતાવે છે અને તેના પણ ઉત્તર પ્રકારો બતાવે છે. આમ તે ઉત્તરોત્તર વિશેષતા બતાવ્યા જ કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

વ્યવહારનય એમ કહે છે કે વિશેષતા વિના કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પષ્ટ યોધ થાય જ શી રીતે ? કોઈને કહીએ કે વનસ્પતિ લાવો તો એ શું લાવે ? આંખો લાવો, લીમડો

લાવે, એમ કહીએ તો તે આભા કે લીમડો લાવે. તેથી વિશેષને જ પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ.

૧૦-ઋણસૂત્રનય

વર્તમાનમાં વર્તતા સ્વકીય અર્થને ગ્રહણ કરે તે ઋણસૂત્રનય કહેવાય. એક મનુષ્ય ભૂતકાળમાં રાજા હોય પણ અત્યારે લિખારી હોય તો આ નય તેને રાજા ન કહેતાં લિખારી જ કહે, કારણ કે વર્તમાનમાં તેની સ્થિતિ લિખારીની છે. નયકર્ષિકામાં કહ્યું છે કે-

ઋણસૂત્રનયો વસ્તુ નાતિતં નાપ્યનાગતમ્ ।
મન્યતે કેવલં કિન્તુ વર્તમાનં તથા નિજમ્ ॥૧૧॥

‘ઋણસૂત્ર નય વસ્તુના અતીત તથા અનાગત સ્વરૂપને માનતો નથી, પણ વર્તમાન અને નિજ સ્વરૂપને જ માને છે.’

અતીતેનાનાગતેન પરકીયેન વસ્તુના ।
નકાર્ય સિદ્ધિરિત્યેતદસદ્ગગનપદ્મવત્ ॥૧૨॥

‘અતીત, અનાગત કે પરકીય વસ્તુથી કોઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. તે આકાશકમળની જેમ અસત્ છે.’

નામાદિચતુર્વેષુ ભાવમેવ ચ મન્યતે ।
ન નામસ્થાપનાદ્રવ્યાણ્યેવમગ્રતેના અપિ ॥૧૩॥

‘નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને લાવ એ ચાર નિર્લેપોમાંથી ઋણસૂત્રનય નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યને ન માનતાં માત્ર લાવને જ માને છે. આગળના નયોનું પણ તેમજ સમજવું.’

દરેક શબ્દના અર્થને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. આ અર્થવિભાગને નિદ્દેષ કહેવામાં આવે છે. તેના ચાર પ્રકારો અનુક્રમે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ છે. શ્રી મહાવીર એવું નામ એ નામનિદ્દેષ છે. શ્રી મહાવીરની મૂર્તિ બનાવવી કે કોઈ પણ વસ્તુમાં સ્થાપના કરવી એ સ્થાપનાનિદ્દેષ છે. નયસાર વગેરેમાં રહેલો શ્રી મહાવીર સ્વામીનો જીવ એ દ્રવ્ય મહાવીર છે અને જ્ઞાત ક્ષત્રિયનાં કુળમાં સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા રાણીની કૃપે જન્મ ધારણ કરી મહાન વીરતા બતાવનાર ચોવીશમા તીર્થંકર એ ભાવ મહાવીર છે, તેમાંથી ઋણુસૂત્રનય આ ભાવ મહાવીરને જ મહાવીર માને છે.

૧૧-શબ્દનય

પર્યાયશબ્દોમાં એક જ વાચ્યાર્થ માને તે શબ્દનય કહેવાય. જેમકે જિન, અહંત અને તીર્થંકર. ઉપરાંત કાલાદિલેદથી ધ્વનિના અર્થલેદનું પ્રતિપાદન કરે તેને પણ શબ્દ નય કહેવાય છે. અહીં કાલાદિ શબ્દથી કાલ, કારક, લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ અને ઉપસર્ગ સમજવાના છે.

હતો, છે, હશે. આ શબ્દોમાં કાલલેદ છે. હતો ભૂતકાળને સૂચવે છે, છે વર્તમાન કાળને સૂચવે છે, હશે ભવિષ્યકાળને સૂચવે છે.

તે કરે છે, તેના વડે કરાય છે, આ શબ્દોમાં કારક લેદ છે. કરે છે, એ કર્તારિ પ્રયોગ છે, કરાય છે, એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.

છોકરો, છોકરી, છોકરું, આમાં લિંગભેદ છે. તે અનુક્રમે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુસકલિંગ સૂચવે છે.

બળદ અને બળદો, નદી અને નદીઓ, આમાં વચન-ભેદ છે. પ્રથમ શબ્દો એકવચનમાં છે, બીજા શબ્દો બહુ-વચનમાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વિવચનનો પણ પ્રયોગ છે. તેથી તેમાં વૃષભઃ (એકવચન), વૃષભૌ (દ્વિવચન) અને વૃષભાઃ (બહુવચન) એમ ત્રણ પ્રયોગો થાય છે.

હું, તું અને તે એ પુરુષભેદ—સૂચવનારા શબ્દો છે. હું પ્રથમ પુરુષને સૂચવે છે, તું દ્વિતીય પુરુષને સૂચવે છે અને તે તૃતીય પુરુષને સૂચવે છે.

સંસ્થિત, અવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત વગેરેમાં ઉપસર્ગનો ભેદ છે. સં+સ્થિત, અવ+સ્થિત, પ્રતિ+સ્થિત ઉપસર્ગભેદને લીધે અર્થમાં ફેર પડે છે.

ઋણુસૂત્રનય કરતાં આ નય વધારે સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે ઋણુસૂત્ર માત્ર કાળથી ભેદ માને છે, ત્યારે આ નય કારક વગેરેથી પણ અર્થમાં ભેદ માને છે.

૧૨-સમલિરૂઢ નય

જે સારી રીતે અર્થની સમીપે જાય તે સમલિરૂઢ નય કહેવાય. અથવા જે રૂઢ અર્થમાં જૂદા જૂદા અર્થની સંમતિ આપે તે સમલિરૂઢ નય કહેવાય. અથવા જૂદા જૂદા ખ્યાયિશબ્દોનો વાચ્યાર્થ જૂદો જૂદો ગ્રહણ કરે તે સમલિરૂઢ કહેવાય. આ નય શબ્દવચથી સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે તે ખ્યાયિભેદે અર્થભેદ ગ્રહણ કરે છે.

આ નયના અભિપ્રાયથી જિન, અહંત અને તીર્થંકરનો વાચ્યાર્થ એક નથી, પણ જૂદો જૂદો છે. જેમકે—જે રાગ અને દ્વેષને અથવા સપ્તવિધ ભયને જિતે તે જિન, જે ત્રૈલોક્યની પૂજ્યતા પ્રાપ્ત કરે અથવા અષ્ટપ્રાતિહાર્યની શોભાને અહં-યોગ્ય હોય તે અહંત, જે ધર્મરૂપી તીર્થને કરે-સ્થાપે તે તીર્થંકર.

૧૩-એવંભૂતનય

‘એવં’ અર્થાત્ જેવો વ્યુત્પત્તિનો અર્થ તે જ પ્રમાણે ભૂત એટલે થનાર-ક્રિયામાં પરિણમનાર, તેને ગ્રહણ કરનારો તે એવંભૂતનય. આ નયની દૃષ્ટિએ જિન શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ ઉચિત ગણાય કે જ્યારે તેઓ શુક્લ ધ્યાનની ધારાએ ચડી રાગાદિ રિપુને જિતતા હોય. અહંત શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ ઉચિત ગણાય કે જ્યારે સુરાસુર-નરેન્દ્ર તેમની પૂજા કરી રહેલ હોય કે અષ્ટપ્રાતિહાર્ય યુક્ત હોય. અને તીર્થંકર શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ ઉચિત ગણાય કે જ્યારે તેઓ સમવસરણમાં વિરાજી ચતુર્વિધ સંઘની અને પ્રથમ ગણધરની સ્થાપના કરતા હોય. તાત્પર્ય કે તે સિવાય આ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો તેને આ નય ઉચિત માનતો નથી. તેવું કહેવું એમ છે કે જે વસ્તુમાં નામ પ્રમાણે ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિ ન હોય, તેને તે પ્રકારની માનીએ તો ઘટને પટ માનવામાં વાંધો શો ?

નૈગમનય લોકવ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એટલે સામાન્ય-વિશેષ ઉભયનો સ્વીકાર કરે છે. સંગ્રહ નય સામાન્યને જ પ્રાધાન્ય આપે છે અને વિશેષનય માત્ર

વિશેષતાને જ મહત્વ આપે છે. ઋતુસૂત્રનય વસ્તુના વર્તમાન સ્વરૂપને જ ગ્રહણ કરે છે, શબ્દનય બધા પર્યાયોમાં એક અર્થ ગ્રહણ કરે છે, સમભિરૂઢ દરેક પર્યાયશબ્દનો જૂદો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરે છે અને એવંભૂત નય તો અર્થ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ હોય તેનો જ સ્વીકાર કરે છે. આ રીતે સાતે નયો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે, તે વાત પાઠકોનાં ધ્યાનમાં આવી ગઈ હશે.

૧૪-નયસાહિત્ય

નય વિષે વધારે જાણવા ઇચ્છનારે નીચેનું સાહિત્ય જોવું :—

- ૧ દ્વાદશાર નયચક્ર-શ્રીમદ્ભવાદી સૂરિ
 - ૨ તત્ત્વાર્થોધિગમ સૂં૧લા અધ્યાયની ટીકા-શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ
 - ૩ " " " ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી
 - ૪ " " " વિવેચન પં. પ્રભુદાસ
- બે. પારેખ

૫ શ્રી વિશેષાવશ્યક લાખ્ય—શ્રી જિનભદ્રગણિ સ્વમાશ્રમજી

(જ્ઞાન અને નય પ્રકરણ)

- ૬ શ્રી સૂત્રકૃતાંગ ટીકા-શ્રી શીલાંકસૂરિ
- ૭ શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ
- ૮ અનેકાન્તજયપતાકા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
- ૯ શ્રી શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય "
- ૧૦ ન્યાયાવતાર ટીકા-શ્રી સિદ્ધધર્મિગણિ
- ૧૧ ઉત્પાદાદિ પ્રકરણ

- ૧૨ પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાદિકાર-શ્રીવાદિદેવસૂરિ
 ૧૩ સ્યાદ્વાદમંજરી-શ્રીમદ્વિષેષસૂરિ
 ૧૪ પ્રવચનસારોદ્ધાર-શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિ
 ૧૫ શ્રી તત્ત્વાર્થસાર-શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ
 ૧૬ આલાપપદ્ધતિ-શ્રીદેવસેનાચાર્ય
 ૧૭ દ્રવ્યાનુયોગતર્કણ-લોજપંડિત
 ૧૮ નયોપદેશ — ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી
 ૧૯ નયરહસ્ય " "
 ૨૦ નયપ્રદીપ " "
 ૨૧ અનેકાંતવ્યવસ્થા " "
 ૨૨ દ્રવ્યગુણ-પર્યાયનો રાસ " "
 ૨૩ નયકર્ષિકા — મ. મ. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ
 ૨૪ નયચક્રસાર — પં. શ્રી દેવચંદ્રજી
 ૨૫ આગમસાર — " "
 ૨૬ જૈન સિદ્ધાંતપ્રવેશિકા—પં. ગોપાળદાસજી

૧૫-ઉપસંહાર

આ વિચાર-વિવેચન પરથી પાઠકો સમજી શકયા હશે કે નયવાદ એ માત્ર શાસ્ત્રીય રસનો કે વિવાદ માટેનો વિષય નથી, પણ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજવા માટેનું એક પદ્ધતિસરનું શાસ્ત્ર છે અને તેની વ્યવહારૂ ઉપયોગિતા પણ ઘણી છે. સહુ કોઈ આ શાસ્ત્રનું રહસ્ય પામી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરે, એ જ અભ્યર્થના.

इति शम् ।

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તથા આચારને
સમજવા માટે નવીન દ્રષ્ટિ આપતી

જૈન શિક્ષાવલી

ત્રીજી શ્રેણીનાં ૧૨ પુસ્તકો

સં. ૨૦૧૭ ના માહ સુદ પૂનમે પ્રગટ થશે.
અગાઉથી લવાજમ ભરનાર માટે સ્થાનિક રૂા. ૫=૦૦.
ખહારગામ માટે રૂા. ૬=૨૫. તમારું લવાજમ આજે જ
મ. ઓ. થી મોકલી આપો.

પુસ્તકોનાં નામ

- ભાવના લવનાશિની
- સમ્યકત્વસુધા
- દશક્રિયાનો સ્ત્રોત
- અહિંસાની ઓળખાણ
- ૫ જીવનઘડતર
- ૬ અભયર્થ
- ૭ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય
- ૮ પ્રાતક્રમણનું રહસ્ય
- ૯ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર
- ૧૦ તંત્રોનું તારણ
- ૧૧ સાધર્મિકવાત્સલ્ય
- ૧૨ જૈન પર્વો

ક જૈન સાહિત્ય-પ્રકાશન-મંદિર ક

લધાલાઇ ગુણપ્રત બીલ્ડીંગ, ચી'ચમંદર, મુંબઈ-૨